

DIÓSZEGI ISTVÁN

Nemzeti törekvések és dinasztikus velleitások az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában a 19. század utolsó harmadában*

Kálnoky Gusztáv gróf közös külügyminiszter 1888-ban hosszú emlékiratot diktált tollba. Hét esztendeje ült már ekkor Metternich íróasztalánál, és rendelkezett általánosítható tapasztalatokkal. A legfontosabb tapasztalatot negatív kicsengéssel egy mondatba sűrítette: a külpolitikai döntések szabadsága a belső hatalom erejének függvénye. És szerinte éppen ez a hatalom és erő az, amely a Monarchiából hiányzik. Hiányzik, mert az egyes nemzetek a határon túl államok irányába gravitálnak. A közös külügyminiszter különösen a magyarországi románok és a galíciai ukránok magatartását találta nyugtalanítónak, de az osztrák-németek körében mutatkozó centrifugális áramlatokat is nagy aggodalommal konstataulta. Az elemzés konklúziója részint a türelmebb, a nemzetek további elidegenedését megállító kormánypolitika sürgetése, részint a külpolitika nemzeti bázisának erősítése. Kálnoky azzal zárta fejtegetéseit, hogy a külpolitikát továbbra is arra a két nemzetre kell építeni, amely a Monarchiától kap politikai jelentőséget, és amely a legerősebb nemzeti háttérrel rendelkezik: tehát a magyarra és az osztrákra.¹

A közös külügyminiszter emlékirata a Monarchia egyedi és leglényesebb sajátosságát érzékeltette: a nemzeti érdek és az állami érdek lehetséges disharmóniáját. Nyugat nemzeti államai számára, ahol a külpolitika a nemzeti érdek direkt tükröztetése volt, ez a probléma nem létezett. A soknemzetiségű Oroszország számára hasonlóképp nem, mert ott az orosz népesség számbeli túlsúlya garantálta a szükséges harmóniát. A franciák és a németek, úgyszintén az oroszok számára magától értetődő volt, hogy az adott állam keretei között élnek, és a létezés más formája fel sem merült előttük. A nemzeti és az állami érdekeknek ez az objektív egybeesése biztosította az állam egzisztenciáját és egyben az állam külső megnyilvánulásainak hatékonyságát. A Monarchia tizenegy nemzete számára nem állott fenn az érdekeknek ez az objektív egybeesése, a nemzeti és az állam kapcsolata szubjektív tényező: a belátás és a tapasztalat függvénye volt. Belátásból és tapasztalatból is következhetett persze érdekegyezés, és valóban következett is. A Monarchia nemzeteinek többsége politikai megfontolásból lemondott a nacionalizmus természet szerinti céljáról, az önálló államról, és nemzeti érvényesülését a soknemzetiségű államalakulat határai között kereste. E magatartás részint a nemzetközi helyzet megítéléséből, részint a birodalmon belüli érvényesülés lehetőségeinek mérle-

* A szerző a tanulmány elkészítéséhez szükséges külföldi levéltári kutatásokat az OTKA támogatásával végezte.

geléséből fakadt. A külső helyzet megítélésében a veszélyeztetettség tudata állott előtérben. A Monarchiában élő nemzetek a környező hatalmak terjeszkedésétől félték, és arra a meggyőződésre jutottak, hogy önállóan, a Monarchia keretein kívül nem tudnának megállni az expanzió útjában. A Monarchián belüli nemzeti érvényesülés reményét a sajátos etnikai összetételre, a nemzetek közötti bizonyos erőegyensúlyra alapozták, amely a feltételezések szerint egyetlen nemzet számára sem zárta ki a korlátozott szuverenitás gyakorlásának lehetőségét. A belátásnak és a tapasztalatnak, az érdekegyezésre inspiráló szubjektív tényezőnek azonban olyan a természete, hogy az idők múlásával változhat, és nemcsak a ragaszkodásra, hanem az érdekek szétválasztására is ösztönözhet. A századvég generációja számára már korántsem volt axióma sem a Monarchia szükségességéről, sem a Monarchián belüli érvényesülés lehetőségéről korábban kialakított vélemény. Amit Kálnoky a románok, ukránok és az osztrák-németek esetében aggodalommal konstatált, ennek a kezdődő metamorfózisnak a következménye volt. A kört nyugodtan szélesíthette volna. A következő évben, a véderőtörvény parlamenti vitája alkalmával megmutatkozott, hogy a magyar lojalitás sem magától értetődő. A nemzeti és állami érdekek diszharmóniája távlatában katasztrofális tünet volt, de közvetlen kihatásaiban is súlyos következményekkel járt: csökkentette az állam külső megnyilvánulásainak hatékonyságát.

A Monarchia külpolitikája egyéb okok miatt sem lehetett kellőképpen hatékony. Ferenc József egy alkalommal bosszúsán kifakadt a közös minisztertanácson, hogy a külpolitikát, mint mondotta, túlon túl nagy óvatossággal kell vezetni.² Az uralkodó persze nem a nemzeti és állami érdekek diszharmóniájában találta meg a magyarázatot – a nemzet kategóriája tulajdonképpen idegen volt dinasztikus világképétől –, hanem egyszerűen a hadsereg gyengeségében. Az volt a véleménye, hogy a hadsereg elégtelen fejlődése miatt hiányzik a külpolitikából a Monarchia nagyhatalmi állásának megfelelő energia. Az uralkodó diagnózisa azonban meglehetősen felületes volt. Kétségtelen, hogy az erőforrásokból több is juthatott volna a hadsereg fejlesztésére, de a nagyhatalmi állás, mint olyan, valójában csak az uralkodó gondolatvilágában, és nem a valóságban létezett. A Monarchia csak a hatalmi állás hagyományos mutatóival mérve volt igazi nagyhatalom. Nagyobb területet zárt határai közé, mint az egyesített Németország, nagyobb volt lakossága, mint Angliának vagy Franciaországnak. A hatalmi állás modern mutatói azonban korántsem alakultak ilyen kedvezően. A 19. század végén tartós és intenzív nemzetközi aktivitás csak a világtermelésben jelentékeny mértékben részesedő, industrializált nemzetgazdaság bázisán alakulhatott ki. A Monarchia ezt a mércét meg sem közelítette. A kiegyezés óta kétségkívül jelentékeny fejlődés ment végbe, de a mutatók csak az indulási szinthez viszonyítva javultak, más országokkal összevetve inkább rosszabbodtak. Az egy főre eső termelés viszonyszámai a század végén kedvezőtlenebbek voltak, mint a század közepén. Az egy főre jutó ipari termelés például Német-Ausztriában a század közepén még háromnegyede volt a németországinak, a századvégen már csak alig valamivel több, mint fele. A Monarchia egészének Németországgal való összevetéséből még nagyobb különbség adódott az előbbi hátrányára. Az egy főre jutó termelés viszonylag alacsony szintjét, miként Oroszországban, a hatalmas méretekből adódó globális számok sem ellensúlyozták. A Monarchia a világ ipari terme-

lésében a századvégen is csak jelentéktelen mértékben részesedett. A belső akkumulációs szintet elérő osztrák–magyar kapitalizmus még nem állított elő számottevő tökefelesleget, így a Monarchia továbbra sem rendelkezett a modern külpolitikai aktivitás szempontjából nélkülözhetetlen tőkeexporttal. Az agrár-ipari szintre felvergődő Osztrák–Magyar Monarchia az ipari hatalmak között majdnemhogyan fejlődő országnak számított, és minthogy nem tudott lépést tartani velük, hatalmi állásában alaposan devalválódott.

A nemzeti és állami érdekek diszharmoniaja, valamint a hatalmi pozícióban végbement devalválódás kevésbé éreztette volna hatását, ha a Monarchia magányos szigeten él, vagy Európa periferiáján helyezkedik el. Politikai-földrajzi környezete azonban mindennek volt nevezhető, csak kedvezőnek nem – mindenekelőtt a Monarchiában élő etnikumok sajátos elhelyezkedése következtében. A Monarchia tizenegy nemzetéből csak öt élt etnikai állományának egészével, illetve nagyobbik részével a birodalom határai között: a magyar, a cseh, a szlovák, a szlovén, valamint a horvát. A többiek: az osztrák-németek, a lengyelek, az ukránok, a románok, a szerbek és az olaszok a környező nemzeti államok, illetve soknemzetiségű birodalmak etnikai közösségéhez tartoztak. A határok kompakt etnikai egységeket vágtak ketté, meghozzá úgy, hogy az etnikai állomány nagyobbik része a határokon kívülre esett. Hogy a nacionalizmus évszázadában milyen következményekkel járhat az ilyen szituáció, azt már a német és az olasz egység létrejötte megmutatta, amikor Ausztria kiszorult Németországból, és elveszítette Lombardiát és Velencét. A környező államokat persze bizonyos érdekszálak a Monarchiához fűzték. Szerbia, illetve Románia támogatást remélt tőle a török, illetve az orosz fenyegetés ellen, Németország leendő, majd valóságos szövetségese látta benne, Oroszországot pedig, Németországgal együtt hozzákapcsolta a Lengyelország együttes felosztásából származó érdekközösség. E kötelékek tartósságát illetően azonban senki sem bocsátkozhatott jóslásokba. Hogy a szálak nem erősödnek, hanem inkább vékonyodnak, azt a kormány szintre is eljutó olasz irredenta, úgyszintén a Monarchia ellen irányuló meg-megújuló szerb és román sajtóhadjáratok mutatták. Amikor Taaffe osztrák miniszterelnök 1883-ban a Wagner-gyászünnepe kapcsán arról tett jelentést az uralkodónak, hogy négyezer főnyi tömeg Bismarckot és Moltkét éltette, a Berlinből jövő ismétlődő megnyugtató ellenére bizonyára nem ok nélkül aggodalmaskodott.³ Különben is: akár erősek, akár vékonyak voltak a környező államokat a Monarchiához fűző érdekszálak, a veszély magában a szituációban foglaltatott. A Monarchia határai mentén olasz mintára végbemenő lehetséges államalakulás a sajátos etnikai elhelyezkedés következtében a soknemzetiségű államalakulat létfontosságú területeit érintette és ezzel egzisztenciáját tette kockára.

A Monarchia politikai-földrajzi helyzete a lehetséges nemzeti-állami átalakulástól függetlenül is rendkívül kedvezőtlen volt. Nyolc szomszédja közül ugyanis csak négy volt kis ország, Románia, Szerbia, Montenegró és Svájc, négy viszont: Oroszország, Németország, Olaszország és Törökország nagyhatalomnak számított. Elméletileg persze az erőtlenség sem egyértelműen kedvező, hiszen a határos kis államok valamely erős, terjeszkedő hatalom befolyása alá kerülhetnek, és ebben a minőségükben a veszélyeztetés erejét gyarapíthatják. A nagyhatalmi szomszédság viszont magával a veszéllyel

azonos. Ebben a tekintetben csak a belső válsággal küszködő Törökország nem okozott gondot, hiszen nemhogy a terjeszkedéshez, az önvédelemhez sem volt elegendő ereje. Az 1890-ben harmincmillió lelket számláló, közel kétmillió mozgósiható hadsereggel rendelkező Olaszország már komoly gondot okozott, igaz, még mindig csak úgy jöhetett számításba, mint a Monarchiára kezet emelő valamely nagyhatalom szövetségese. A két nagyhatalmi szomszéd: Németország és Oroszország viszont külön-külön is sokszorosan erősebb volt, mint a Monarchia. Az ötvenmillió Németország közel hárommillió, a százmillió Oroszország közel négymillió mozgósiható haderővel rendelkezett, amivel szemben a negyvenmillió Monarchia kevesebb, mint kétmillió haderőt tudott csak kiállítani. Ráadásul Németország erősebb ipari potenciállal és fejlettebb infrastruktúrával rendelkezett, de a hetvenes-nyolcvanas évek során végbement vasútépítés nyomán Oroszország is képessé vált arra, hogy nagyobb haderejét a Monarchiánál gyorsabban összpontosítsa.⁴ Oroszország pedig még nem is aknázza ki teljesen a hatalmas lélekszámból adódó lehetőségeit. Az osztrák–magyar vezérkari főnök számításai szerint Oroszország a összlakosság 3,8 százalékának igénybevételével érte el hadseregének közel négymillió hadilétszámát, Németország hasonló célokra a lakosság 6,5 százalékát, Franciaország pedig a lakosság 10,4 százalékát vette igénybe.⁵ Előre lehetett látni, hogy a folyamatban lévő modernizálás rövidesen megduplázza az orosz hadsereg hadilétszámát. Mindamellet semmi jele nem volt annak, hogy a két szomszéd nagyhatalomnak szándékában állana nyomasztó túlsúlyát a Monarchia ellen érvényesíteni. Ellenkezőleg, mindkét hatalom szükségesnek tartotta a Monarchia fennmaradását és nagyhatalmi létezését. Bismarck részint kényszerből, részint számításból. A birodalomalapítás kritikus napjaiban, 1870 nyarán többször kijelentette, hogy egyszerűen nem tudná hová tenni az osztrákokat és az ausztriai szlávokat, úgy is elég gondja lesz a bajorokkal,⁶ a biztosra vett francia revans ellen pedig a három császár szövetségét találta a legjobb biztosítéknak.⁷ Az is nyilvánvaló volt előtte, hogy a Monarchia léte nagyobb mozgásszabadságot biztosít Németországnak a túlságosan erős Oroszországgal szemben. A cári külpolitika Monarchiával kapcsolatos szempontjait és indítékait nem fogalmazták meg ilyen világosan. Hogy Oroszország számára nem haszon nélküli a Monarchia, és éppen a dualista közjogi formában létező Monarchia, azt többször kifejezésre juttatták. A dualizmus biztosíték volt az oroszországi lengyel érdekeket is sértő föderalizmus ellen,⁸ ugyanakkor osztrák–magyar jellege miatt nem jelentett igazi konkurenciát a balkáni szlávok körében.⁹ De hogy Pétervárott egyáltalán ragaszkodtak a Monarchia fennállásához, az leginkább a bizonytalansági érzésből fakadt. Gorcsakov úgy nyilatkozott 1864-ben, hogy Ausztria léte Oroszországot is óvja az anarchista nyugtalanságtól.¹⁰ II. Sándor pedig 1870-ben Chotek osztrák–magyar követtel beszélgetve Törökországról kijelentette: számunkra ez megoldott rejtjel, de minden, ami utána következik, újabb bonyodalmat rejt magában.¹¹ Ezek a szavak alighanem Ausztriára is vonatkoztak. A Monarchia felbomlásával keletkező vákuumot csak két nagyhatalom tölthette ki: Németország vagy Oroszország. Orosz szémszögből nézve az előbbi túlságosan veszélyes lett volna, az utóbbi pedig olyan kockázattal járt, amit akkor még nem akartak vállalni. Nem volt tehát olyan szándék sem Berlinben, sem Pétervárott, hogy a nyomasztó túlsúlyt a Monarchia ellenében érvényesítsék.

Az államközi kapcsolatok alakulását azonban végső fokon nem a szándék, hanem a képesség szabályozza. Azt pedig, hogy mind Németországban, mind Oroszországban megvan a képesség a Monarchia megsemmisítésére, a század utolsó harmadában senki sem vonhatta kétségbe Ausztriában.

Nem lehet állítani, hogy a döntésre hivatottak nem vetettek számot a Monarchia sajátos feltételeivel, és nem igazodtak a különleges követelményekhez. Elemzéseikben és állásfoglalásaikban első helyen állt a nagyhatalmi szomszédság és az abból közvetlenül, illetve a nemzeti mozgalmak áttételén jelentkező veszélyeztetettség. Amikor Friedrich Ferdinand Beust 1871 májusában, a francia–porosz háború lezárulása és a német birodalomalapítás után javaslatot tett az új külpolitikai irányvonal kialakítására, kiemelte, hogy Németország kettős értelemben is veszélyt jelent a Monarchiára nézve: úgy is, mint óriási katonai hatalmasság, és úgy is, mint a belső nemzeti feszültségeket kihasználni képes szomszéd.¹² Andrassy Gyula közös külügyminiszter az első katonai-politikai tanácskozáson 1872 februárjában kijelentette, hogy ha valamilyen veszély fennáll, az Oroszország oldaláról fenyeget. A magyar politikus szerint Oroszország hagyományosan terjeszkedő politikát folytat, és céljai eléréséhez, a német és az olasz példát követve Keleten fel akarja használni a nemzeti emeltyűt. Mivel a Monarchia a terjeszkedés útjában áll, először az osztrák–magyar sorompót akarja áttörni.¹³ Az olasz veszély is gyakorta volt a diplomáciai levélváltások és magasszintű tanácskozások témája. Különösen a katonai vezetők tartottak attól, hogy Olaszország kihasználja a Monarchia esetleges másirányú lekötöttségét, de a közös külügyminiszterek is komolyan mérlegelték ezt az eshetőséget. Heinrich Haymerle, aki Andrassyt követte a Ballhausplatzon, 1880 januárjában a katonai-politikai helyzet megbeszélése alkalmával elsősorban Olaszország oldaláról tételezett fel ellenséges szándékot.¹⁴ Mi lehetett a célszerű magatartás a három oldalról jelentkező, a dezintegráló nemzeti mozgalmakkal is összekapcsolódó német, orosz és olasz fenyegetéssel szemben? Kézenfekvőnek látszott, hogy a három közül a leggyengébbel, Olaszországgal fegyveresen leszámoljanak. A preventív háború gondolata a katonai körökben állandóan jelen volt,¹⁵ és az említett 1880-as tanácskozáson kormány szinten is kifejezést nyert.¹⁶ Ilyen döntés azonban soha nem született, mégpedig nem a provokatív fellépés várható kedvezőtlen nemzetközi fogadtatása miatt, hanem – és ez volt a másik lehetséges megoldás – az olasz veszély megfelelő mérlegelése következtében. Andrassy azt írta 1875 decemberében, hogy Olaszország mindig is a nagy politikai akciók mellék-szintere marad. A Monarchiát ténylegesen kétfajta veszély fenyegetheti. Az egyik a két szomszéd katonai hatalom együttes fellépése, a másik a két hatalom valamelyikének katonai támadása. Ha a Monarchia politikai és katonai tekintetben biztosított ezen eshetőségekkel szemben, Olaszország óvakodni fog attól, hogy támadást indítson.¹⁷ Jóllehet ez a formula nem adott választ arra az esetre, ha mégis hiányzik a fenti biztosíték, Andrassy állásfoglalása akkor is, a későbbiekben is iránymutatóvá vált az Olaszországhoz fűződő viszony tekintetében. A két szomszédos katonai hatalom, azaz Németország és Oroszország együttes vagy egyedi fellépése azonban még mindig olyan veszedelem volt, amellyel szemben a Monarchiának nem voltak esélyei. A dilemmát azzal oldották fel, hogy a német veszély csak potenciális, és ez a lehetséges fenyegetés csak a Monarchia rosszul megválasztott magatartása esetén válik va-

lóságossá. Beust azt írta a már fentebb említett emlékiratában, hogy Poroszország az Osztrák–Magyar Monarchiát csak abban az esetben tekintené továbbra is ellenségének, ha az utóbbi változatlanul aktív németországi politikát folytatna, egy olyan Monarchiát viszont, amely fenntartás nélkül elismerné Poroszország új németországi állását, a maga részéről elfogadhatónak találta.¹⁸ Andrassy az ugyancsak említett katonai-politikai tanácskozáson ezt kiegészítette azzal, hogy Németország már csak a francia revanstörekvések miatt sem kívánhatja ellenségétül a Monarchiát.¹⁹ Az osztrák–magyar vezető körökben persze voltak és maradtak fenntartások. Kuhn közös hadügyminiszter ugyanezen alkalommal ünnepélyesen kijelentette, hogy ő ugyan az uralkodó minden parancsát legjobb tudása szerint végrehajtja, de kitart álláspontja mellett, miszerint a Monarchiát a legnagyobb veszély Poroszország oldaláról fenyegeti,²⁰ és Albrecht főherceg, a hadsereg főfelügyelője is vissza-visszatért a Monarchiát érő német támadás lehetőségére.²¹ Bismarck szándékait ismerve megállapítható, hogy nem a katonai vezetők, hanem a közös külügyminiszterek ítélték helyesen. Persze a német külpolitika szándékainak tartósságát illetően nem lehetett jóslásokba bocsátkozni, és bármennyire is helyes volt az adott helyzetre vonatkozó analízis, nem lehetett kétségbe vonni: Németország képes arra, hogy ártalmára legyen a Monarchiának. Mindenesetre az az álláspont alakult ki, hogy a Monarchiának nem kell Németországgal szemben védelemre berendezkednie, a Monarchia jövőbeni konfliktusaiban pedig előbb német semlegességgel, majd német szövetséggel lehet számolni. Oroszország szándékait illetően nem fogalmaztak meg olyan feltételes módokat, mint Németországgal kapcsolatban, és a cári nagyhatalmat a Monarchia lehetséges magatartásától függetlenül veszedelmes szomszédnak minősítették. A politikusok és a katonák véleménye csak annyiban tért el, hogy az előbbiek direkt orosz fellépéssel számoltak, az utóbbiak pedig azzal, hogy a cárizmus Németország fegyvertársa lesz, ha az a Monarchiára akar támadni. Így, ha kritikus időpontokban elő-elő is bukkant az orosz szövetség gondolata, végül is mindig fölülkerekedett az orosz túlsúly miatti félelemérzet. A Monarchia, Andrassy indítványának megfelelően, ráállt az oroszellenes pályára, és rajta is maradt egészen 1918-ban bekövetkezett felbomlásáig. Defenzív magatartás volt ez alapján véve, és a kalkulációban mindig benne volt a gyengébb félre jellemző egyezkedési szándék csakúgy, mint a szövetségkeresés igyekezete és kényszere. És persze az államközi kapcsolatok ultima rációja: a háború. A fegyveres összecsapás elé azonban nem néztek túl nagy bizakodással. Egyedül Andrassy reménykedett abban, hogy ha győznek, egyszerűs mind megtörik az orosz hatalmat.²² A katonai vezetők, akik térséggel és erővel számoltak, sokkal inkább szkeptikusak voltak. Albrecht főherceg úgy vélte, hogy még egy Oroszország elleni győztes hadjárat sem lenne több, mint a hadsereg becsületbeli sikere.²³

Amikor a Monarchia vezetői a hetvenes évek elején a lehetséges veszélyek közül az orosz fenyegetést minősítették elsődlegesnek, döntésüket a soknemzetiségű birodalom etnikai struktúrája és adott közjogi berendezkedése is motiválta. Mindenekelőtt úgy, mint kényszerítő körülmény. Az osztrák–német lakosság állásfoglalása egyenesen kizárta azt a lehetőséget, hogy Németországot ellenségnek tekintsék. A poroszellenes politika ausztriai bázisa igazából már 1866 óta hiányzott, a francia–porosz háború alatt és után pedig olyan

erővel tört felszínre a német szimpátia, hogy kormánykörökben a német-nemzeti gyűnyang lángalobbanásától tartottak.²⁴ S ha megnyugvással konstatálták is, hogy az osztrák-német lakosság patriotizmusa végül kiállta a nehéz próbát, nem gondolhattak arra, hogy a jövőben a legerősebb nemzet ellenére csinálnak külpolitikát. Amikor Beust, a már említett emlékiratában Poroszország új németországi helyzetének tudomásul vételét és a Németországgal való együttműködést indítványozta, tulajdonképpen az osztrák-német lakosság vágyainak és törekvéseinek adott kifejezést. Ezeket a törekvéseket a magyar politikai vezetőréteg állásfoglalása is felerősítette. A magyar külpolitikai gondolkodásban nem volt ugyan eleve benne a németbarátság, és a német terjeszkedés lehetőségétől Pesten is erősen tartottak, a német vonatkozást azonban mindig orosz összefüggésben szemlélték. A *Pesti Napló*, a magyar liberális párt orgánuma már 1866-ban azt tanácsolta a kormánynak, hogy fogjon a porossal kezét, ha az lemond tradicionális orosz barátságáról.²⁵ A francia-porosz háború után Pesten úgy látták, hogy ez a szituáció előállt, éppen ezért Németország számukra sem úgy lépett elő, mint ellenség, hanem mint szövetséges. A magyar állásfoglalás, mint kényszerítő körülmény, persze nem elsősorban a Németországgal való kibékülés irányába hatott. A *Pesti Napló* fentebb idézett cikke úgy kezdődött, hogy nem érdemli meg a magyar politikus nevet az, aki Magyarország főveszélyének nem az oroszot tartja, és ez az oroszfélelem a későbbiekben, ha lehet, még erősödött. Ennek megfelelően rendkívül erős nyomás nehezedett a közös külügyminisztériumra, hogy az orosz veszélyt minősítse elsődlegesnek. Ezzel az állásponttal lehetett ugyan ironizálni, ahogy Beust is tette 1871-es emlékiratában,²⁶ de kitérni előle aligha. Annál is kevésbé, mert a magyar felfogást a lengyelek is osztották, és az bizonyos felületeken még a román és ukrán külpolitikai nézetekkel is érintkezett.²⁷ Egyidejűleg persze ellenkező irányú nyomás is jelentkezett. A cseh és a horvát politikusok, akik bejáratosak voltak az udvarba, a sedani csata után a német hódítás rémképét festették az uralkodó elé. Palacký arról beszélt, hogy Németország nemcsak Ciszlajtániát nyeli el, hanem a Fekete-tengerig terjeszti ki uralmát, Strossmayer pedig egy hatvanmillió német birodalomról vizionált.²⁸ Mindketten azt ajánlották, hogy a Monarchia a német veszéllyel szemben az orosz szövetségben keresen védelmet. Rieger meg is mondta, hogy a népek konglomerátumának számító Ausztria nem folytathat független nemzeti politikát, és a jövőben vagy Németországra vagy Oroszországra kell támaszkodnia.²⁹ A szláv vészjelzések nem maradtak Bécsben egészen visszhangtalanul, amit leginkább a Hohenwart-kormány megalakulása mutatott. Az Oroszország oldalán álló németellenes Monarchia azonban egyenes tagadása lett volna az osztrák és a magyar külpolitikai törekvéseknek, és mint ilyen, összeegyeztethetetlen a dualizmussal. Amit Kálnoky később megfogalmazott, azt a hetvenes évek elején is tudták: a külpolitikát a két legerősebb nemzetre, az osztrákra és a magyarra kell építeni. Ha pedig azok németbarátságot és oroszellenességet reklamáltak, a külpolitikának is ebbe az irányba kellett mozdulnia. Az etnikai struktúra és a közjogi berendezkedés tehát a külső veszély meghatározásában mint belső kényszerítő körülmény jelentkezett. A veszélyhelyzet konstatálásában és nevezetesen az orosz fenyegetés előtérbe állításában azonban volt valamiféle, a Monarchia etnikai struktúrájával összhangban álló hosszú távú számítás. A történelem már jó néhány esetben megmutatta, hogy a potenciálisan meglévő

külső veszély túlhangsúlyozása milyen kitűnő eszköz a lakosság nemzeti-politikai egységének erősítésére. A nagy francia forradalom idején a francia népességet a gironde által felkeltett intervenciók félelem kovácsolta igazi nemzeti közösséggé, és a tényleges belső német nemzeti kohézió megteremtéséhez is hozzájárult az Elzász-Lotharingia anektálásával felkeltett és állandósított francia fenyegetés. Pedig Franciaország is, Németország is nemzeti állam volt, a kormánykörök bizonyos időszakokban mégsem nélkülözhatték a félelemkeltés politikai doppingszerét. Méginkább így volt ezzel a soknemzetiségű Monarchia, ahol a nemzetek és az állam kapcsolata maga is szubjektív tényezőként nyugodott, és a nemzetek nem kizárólag a soknemzetiségű állam keretei között tudták elképzelni egzisztenciájukat. A fenyegetettség tudatának ébrentartása erősíthette azt a meggyőződést, hogy az itt élő nemzeteknek szükségük van a Monarchiára, mint a védelem leginkább megfelelő keretére. Andrassy az 1872-es konferencián, miután részletesen taglalta az általa valószínűsített orosz veszélyt, hozzátette, hogy mivel a Monarchiában a nemzeti lelkesedés hiányzik, ez utóbbit legalább a közös haza megvédésének eszméjével kell életre kelteni.³⁰ Visszavonulása után, 1885-ben kissé más hangsúlyokkal újrafogalmazta ezt a gondolatot, mondván, hogy a dinasztikus érzésen kívül nincs más kapocs, amely a Monarchia különböző népeit összetartsa, mint a nagyszabású külpolitika.³¹ Kálnoky is tollba diktálta 1888-ban, hogy a Monarchia gondolata és mai formája a külső ellenség elleni közös védelem eszméjéből nőtt ki.³² A nemzeti lelkesedést életre kelteni és a közös védelem eszméjét erősíteni úgy lehetett a legjobban, ha nevében nevezik azt a hatalmat, amely a Monarchiát fenyegeti, és miután Oroszország ez a hatalom, az orosz veszély gondolatát állandóan ébren tartják. Persze ez a manipuláció nem öltött tömegmértéket, márcsak azért sem, mert a vezető garnitúra nagy része számára maga a nemzeti lelkesedés gondolata is merőben idegen volt. Kétségtelen azonban, hogy amikor az előrelátó politikusok az orosz veszély előtérbe állítását szorgalmazták, a meghozandó döntés kedvező belső hatásával is számoltak.

Az orosz veszély előtérbe állítása adekvát válasz volt a Monarchia külső és belső létfeltételeiből adódó kihívásra. A külpolitikai irányvonalat kijelölő alapvető dokumentumok azonban olyan mozzanatokat is tartalmaznak, ahol ez az összefüggés korántsem nyilvánvaló: nevezetesen a terjeszkedő politika igenlését. Beust azt írta 1871. májusi emlékiratában, hogy Ausztria megnagyobbodása minden bizonnyal a Keleten mehet végbe, és kíváncsnak mondta, hogy a Monarchia dalmáciai birtokát megfelelő háttországgal megerősítsék.³³ Az 1872. februári tanácskozáson Andrassy is kíváncsnak nevezte Bosznia és Hercegovina csatlakozását, de a hangsúlyt akkor még a foglalással együttjáró nehézségekre helyezte.³⁴ Három évvel később, egy 1875. januári hasonló tanácskozáson viszont ő tett indítványt az anektálásra, amely, mint mondom, rögtön időszerűvé válik, mihelyt az eszedékes montenegrói-török háború révén a Balkán belső erjedése megindul.³⁵ Az indítvány a résztvevő katonai vezetők körében teljes egyetértésre talált, és Albrecht főherceg a Szerbia és Montenegró között húzódó földnyelv, a Szandzsák birtokbavétele mellett is szót emelt.³⁶ A főherceghez közelálló Beck tábornok, a katonai kancellária vezetője a következő évben még messzebbre ment, és azt írta, hogy a Monarchia határainak az Égei-tenger partjáig kell terjedniük.³⁷ Figye-

lemre érdemes adalék a következő is: az 1876. novemberi tanácskozáson a dinasztikus eszmekörben élő uralkodó kijelentette, hogy az osztrák külpolitikát most is, mint korábban, Bosznia-Hercegovina elfoglalásának gondolata vezeti.³⁸ A hódító politika hívei nem szűkölködtek argumentumokban. Az indoklás azonban nem állt szilárd talapzaton. Az érvek hatékonyságát nyomós ellenérvek gyengítették, és nagyobb történelmi távlatban az egész terjeszkedés időszerűtlensége is kiviláglott. Leginkább a gazdasági természetű argumentáció volt megalapozatlan. Ennek hitelét márcsak az is lerontotta, hogy teljesen illetéktelenek, a katonai vezetők éltek vele. Akik a viszonyokat valóban ismerték, joggal tették fel a kérdést, hogy ugyan mit nyer a Monarchia gazdasága azáltal, hogy a közös hadsereg bemaszírozik a két elmaradott török provinciába, vagy netán Szalonikit is birtokba veszi. A korabeli statisztikák a kétkedőket igazolják. A Monarchia Törökországgal és a balkáni államokkal folytatott külkereskedelme nem volt számottevő, és ez a külkereskedelem a meglévő két nagy kikötő, Trieszt és Fiume kapacitását sem használta ki teljesen, nemhogy újabb kikötőt igényelt volna.³⁹ A katonák szájából sokkal inkább meggyőzően hangzott a stratégiai érvelés, amely szerint Dalmácia és Isztria megfelelő háttérrel nélkül nincs biztonságban. De ez az argumentum is csak teoretikus értelemben állta meg a helyét. Mert ugyan ki fenyegethette Dalmáciát, a bomló Törökország vagy a török függésben lévő erőtlen Szerbia vagy Montenegró? A Monarchia a campoformiói béke, illetve a bécsi kongresszus óta háborítatlanul birtokolta Dalmáciát, és Radetzkynek jutott eszébe 1856-ban először, hogy Bosznia birtoklása szükséges Dalmácia biztonságához.⁴⁰ Azóta is csaknem húsz esztendő telt el, és semmi sem történt, ami az aggodalmaskodókat igazolta volna. Valamennyi indoklás közül leginkább hatékonynak látszott a délszláv államalakulás veszélyével való argumentáció. Andrassy mondta az 1875. januári tanácskozáson, hogy ha Szerbia és Montenegró válik Bosznia és Hercegovina birtokosává, és ezáltal ott egy új államalakulás megy végbe, amelyet a Monarchia nem akadályoz meg, vagy nem tud megakadályozni, akkor önmagát adja fel, és maga lép a beteg ember szerepébe.⁴¹ Gyanítani lehet azonban, hogy a mindig is sarkítottan fogalmazó közös külügyminiszter ez alkalommal nem egészen saját véleményét mondta. Néhány hónappal korábban ugyanis az olasz külügyminiszterrel vitázva ugyanő általánosságban elismerte, hogy nemzeti államok létezhetnek a Monarchia határai mentén, és képtelenségnek mondta, hogy a Monarchia végnélküli háborúba kezdjen a határait környező, és e határok által megosztott etnikai egységek bekebelezése érdekében.⁴² Magáról a délszláv államalakulásról még mint magyar miniszterelnök így nyilatkozott: ha egyszer mindenki meggyőződik arról, hogy a török uralom utódja nem az orosz lesz, akkor sem a Monarchiának, sem a többi európai hatalomnak nem lesz többé érdekében a Kelet természetes átalakulását gátolni.⁴³ 1875 januárjában, amikor az annexióval kapcsolatos elvi döntést meghozták, a leghalványabb jele sem mutatkozott annak, hogy a balkáni török uralom utódja az orosz lehet. Olyannyira nem, hogy ezt a vonatkozást Andrassy még csak nem is érintette. A lehetséges délszláv államalakulás sem lehetett olyan körülmény tehát, amely az osztrák-magyar vezető köröket cselekvésre ösztönözte. Hogy honnan származik akkor mégis a hódító szándék? Egyszerűen a múlt századi dinasztikus külpolitikai doktrínából, amely a nagyhatalmi rangot a terjeszkedési képességen mérte.

Solferino és Königrätz óta ehhez hozzájárult még az a pszichológiai motiváció, hogy a Monarchiának valami nagy tettel kell megmutatnia életképességét.⁴⁴ Bosznia és Hercegovina tervezett annektálása persze a valódi szándékoktól függetlenül is egyfajta válasz volt az etnikai és állami elhelyezkedés ellentmondásaiból származó szituációra. De a lehető legrosszabb válasz. Ahogy a Monarchia elviselte határai mellett a negyvenmillió német és a harmincmillió olasz nemzeti államot, abba sem rokkant volna bele, ha a másfélmillió Bosznia-Hercegovina netán Szerbiához csatlakozik. A kormánypolitika rangjára emelt terjeszkedés csak nehezítette, hogy a Monarchia alapvető külpolitikai kérdéseiben a legmegfelelőbb módon döntsenek.

A külpolitikai stratégia alapvető döntései a hetvenes évek elején megszülettek. Ezek részint a Monarchia külső és belső létfeltételeihez igazodtak, részint szubjektív indulatok termékei voltak. Ennek megfelelően a külpolitika irányítói az észak-keleti és a dél-keleti határookra függesztették tekintetüket: az előbbire azért, hogy a tételezett orosz támadás ellen védekezzenek, az utóbbira azért, hogy a Balkánon tért és pozíciót nyerjenek. A döntéseket követő évtized tapasztalataiból kiviláglott, hogy milyen lehetőségei vannak a Monarchiának a külpolitika hagyományos eszközeinek használatában. Ezek bízást modell értékű tapasztalatoknak is tekinthetők.

Az államok közötti kapcsolatokban gyakorta előforduló jelenség a szövetségekötés. Ha egy ország elégtelennek érzi saját erejét külpolitikai céljai eléréséhez, társakat keres, vagy elfogadja a kedvezőnek ítélt ajánlatot. „Quid socius habet, dominum habet” – mondja a régi latin közmondás, az alá- és mellérendelődés azonban meglehetősen széles skálán mozog.

A Monarchia által kötött szövetségek esetében egyik beszédes szimp-tóma az, hogy általában nem ő választott, hanem őt választották. Andrassy rögtön külügyminiszteri debütjén, 1872 áprilisában szövetségi ajánlatot tett Angliának, kilátásba helyezve, hogy a kedvező földrajzi fekvéssel és ütőképes hadsereggel rendelkező Monarchia adandó alkalommal megzavarja az angol érdekeket veszélyeztető ázsiai orosz előrehatolást.⁴⁵ 1878 márciusában, az osztrák–magyar–orosz krízis közepette védelmi szövetség megkötését indítványozta Németországnak, élénk színekkel ecsetelve, milyen előnyökkel jár egy ilyen szövetség mindkét fél számára.⁴⁶ A válasz Londonból is, Berlinből is elutasító volt. Granville angol külügyminiszter azt válaszolta, hogy egy ilyen szövetség nyugtalanságot váltana ki Európa többi államaiban,⁴⁷ Bismarck pedig az ilyenkor leginkább szokványos fordulattal élve, az adott pillanatot találta alkalmatlannak.⁴⁸ Az osztrák–magyar kezdeményezések kudarcából persze nem következett, hogy Bécsben két kézzel kaptak bármiféle szerződéses ajánlat után. Andrassy 1876 őszén elutasította azt az orosz indítványt, hogy az orosz és az osztrák–magyar csapatok együttesen masírozzanak be Törökországba,⁴⁹ az orosz–török háború megindulása után pedig elzárkózott a közös oroszellenes fellépést kilátásba helyező angol ajánlat elől.⁵⁰ Vitathatatlan tény viszont, hogy a Monarchia és Németország szövetsége, az 1879-es Zweibund akkor jöhetett létre, amikor Németország kezdeményezett. Hogy maga Bismarck is kényszerhelyzetbe került (Andrassy szerint attól tartott, hogy a Monarchia kihasználja a berlini kongresszus utáni oroszországi németellenes hangulatot,⁵¹ Kálnoky szerint pedig attól, hogy az ausztriai belpolitikai változás életre kelti a régi oroszbarát tendenciákat),⁵² ez a tényen mitsem vál-

toztatott. A Monarchia folytonosan apadó hatalmi adottságai kizárták azt a lehetőséget, hogy bármiféle szövetségi rendszer centruma lehessen, csupán a kívülről felkínált ajánlatokkal élhetett. Hogy 1881-ben egyenlőtlen szerződéssel magához láncolta Szerbiát,⁵³ majd 1883-ban a kölcsönös érdekek alapján Romániával is szövetségre lépett,⁵⁴ nem módosította az összképet. A nagyhatalmak között maga a Monarchia sem bizonyult egyenrangú partnernek. Mit lehet ezek után mondani az olyan szerződésekre, amelyekbe a Monarchia saját akarata ellenére, vonakodva ment bele, illetve azokra, amelyekben olyan kötelezettségeket vállalt magára, melyekért nem kapott megfelelő ellentételezést. Mert ilyenek is akadtak. Az 1873-as három császár szövetsége teljességgel ellenkezett mind a külpolitikai stratégiával, mind a szövetségpolitikai elgondolásokkal, és a keserű pirulát nem édesítette meg, hogy Andrassy utólag azt mondta, hogy a szerződéssel a Monarchia megakadályozta, hogy Oroszország és Németország túlságosan közel kerüljön egymáshoz.⁵⁵ Még inkább így volt ez a három császár szövetségének 1881-es felújítása alkalmával, hiszen ennek következtében le kellett mondani az 1879-es kettősszövetségből származó egyoldalú előnyökről.⁵⁶ A hármasszövetség 1882-es megkötése alkalmával Olaszország csak az osztrák–magyar–orosz háborúban tanúsítandó semlegességgel viszonzta a neki olasz–francia háború esetén nyújtandó osztrák–magyar fegyveres segítséget, jóllehet a Monarchiának semmiféle előnye nem származott abból, ha Franciaországgal hadiállapotba kerül. Mindez azért történt így, mert Németország ezt akarta. A vonakodva, de mégis megkötött szerződések, valamint a viszonzatlan kötelezettségvállalások már nem csupán az egyenlőtlen helyzet tünetei voltak, hanem sokkal aggasztóbb jelenségek. Az egyoldalú függés lehangelő valósága fejeződött ki bennük.

Minden állam számára kritikus szituáció áll elő, ha határai mellett háború tör ki, különösen pedig ha két szomszédja háborúzik egymással. A szomszédok háborújából persze előny is származhat, amennyiben a küzdő felek kölcsönösen legyengítik egymást, ilyen végkifejlet azonban ritkán adódik. A háború, hacsak valamiféle koalíció nem akadályozza meg, általában az erősebb fél győzelmével végződik, és ez meghatványozza az erős szomszéd részéről amúgy is fennálló fenyegetést. A politikai célszerűség ilyenkor azt diktálja, hogy a várható kedvezőtlen következményektől érintett állam ne segítse elő a háború kirobbanását, és ha az mégis kirobban, ne tegyen olyat, ami az amúgy is erősebb fél számára kedvező. Ugyanakkor attól is óvakodnia kell, hogy a gyengébb fél oldalán háborúba sodródjék, mert akkor nemcsak egy másik által vívott háború kedvezőtlen hatásaival kell számolnia, hanem a vereség következményeiben is osztoznia kell. Az 1877–78-as orosz–török háború kirobbanásával és magával a háborúval kapcsolatosan kialakított osztrák–magyar magatartásaiban kétségtávol fellelhetők ennek a politikai célszerűségnek a jegyei. Amikor a Monarchia 1876 őszén visszautasította a közös törökellenes fellépésre, majd háborúra szólító fentebb már említett orosz ajánlatot, az a szándék motiválta, hogy ne tegye bizonyossá az amúgy is valószínű háborút, és ne siettesse az egyébként is valószínű török vereséget. A cárnak azt válaszolták, hogy a Monarchiának nem állt és nem áll szándékában siettetni a török birodalom felbomlasztását, és fegyveres intervencióval előidézni a későbbiekben úgyis magától bekövetkező összeomlást.⁵⁷ Az Oroszországgal közö-

sen vívott háború amúgy is belpolitikai képtelenségnek számított. A számottevő nemzetek, különösen a magyarok a leghatározottabban Törökország mellett foglaltak állást. Az a döntés, hogy visszautasították a közös oroszellenes fellépést indítványozó angol ajánlatot, az óvatosság parancsa volt. Andrássy azt írta, hogy ő ugyan nem tételezi fel, hogy az angol miniszterelnök csupán eszközként akarja felhasználni a Monarchiát saját céljai eléréséhez, de gondja kell legyen arra, hogy ne bízsa másra egy olyan akció időpontjának megválasztását, amelynek súlya majd elsősorban a Monarchiára nehezedik.⁵⁸ A Monarchia azonban végül is nem tartott ki a politikai célszerűség által diktált magatartás mellett. Az 1877-es budapesti szerződéssel jóindulatú semlegességre kötelezte magát Oroszország mellett, és ezzel lehetővé tette, hogy a cári nagyhatalom lokalizált háborút indíthasson, és érvényesíthesse fegyveres túlsúlyát Törökországgal szemben. Mi volt az oka ennek a minden logikát nélkülözni látszó döntésnek? A félelem talán, hogy ha a Monarchia nem társul, saját magát is kiteszi az orosz agressziónak? Ez a meggondolás kétségtelenül kiolvasható a korabeli diplomáciai aktákból. Andrássy saját magatartását magyarázva azt írta, hogy számára a megegyezésnek csupán negatív célja volt: az, hogy ezáltal a Monarchia és Oroszország összeütközését megakadályozza.⁵⁹ Károlyi Alajos, aki ezekben az években berlini nagykövet volt, később ugyancsak azt állította, hogy a külügyminiszter mindenképpen el akarta kerülni az Oroszországgal való összecsapást.⁶⁰ A félelem nem volt teljesen alaptalan. Orosz kormánykörökben az a nézet is felmerült, hogy a keleti kérdés megoldása során az osztrák számlát is ki kell egyenlíteni, és a Törökország ellen indított háborúval egyidejűleg a Monarchiára is csapást kell mérni.⁶¹ Az ilyen elgondolás azonban, amellet, hogy kisebbségi vélemény volt, nélkülözött minden nemzetközi realitást. Oroszország számára nemhogy a Monarchia, hanem a Törökország elleni háború megindítása is rendkívül kockázatos volt, hiszen az 1856-os szerződésben Ausztria, Franciaország és Anglia garantálta Törökország integritását, és casus bellinek nyilvánította a párizsi béke bármely megsértését. A krími koalíció felújulásától csak az mentesítette Oroszországot, hogy a Monarchia jóindulatú semlegességre kötelezte magát. Egy Monarchia elleni orosz támadást Németország sem nézett volna tétlenül. Bismarck világosan megmondta az oroszoknak, hogy Németország érdekeit mélyen érintené, ha az osztrák monarchia Európában elfoglalt helyét veszély fenyegetné.⁶² A kancellár Bécsbe is megüzente, hogy az orosz–osztrák–magyar háborúnak már csak azért is ellene van, mert abba, az egyik felet erő nagy szerencsétlenség elhárítása végett maga is kénytelen lenne segítőként beavatkozni.⁶³ Alig lehetett kétséges, hogy a Monarchia az a fél, amelyet ilyen nagy szerencsétlenség érhet, és ezt Bécsben éppolyan jól tudták, mint Berlinben. Az orosz támadástól való félelem nem volt tehát reális, és mint ilyen, nem lehetett valódi indítéka a szerződésben vállalt jóindulatú semlegességnek. A Monarchia elsősorban azért tért el a külpolitikai célszerűség szabályaitól, mert a szerződésben megkapta Oroszország hozzájárulását Bosznia-Hercegovina régóta tervezett annektálásához. A kilátásba helyezett területi nyereség a bécsi mérlegen nagyobb súllyal esett latba, mint az orosz győzelem minden várható kedvezőtlen következménye. A döntésnél világosan megmutatkozott az, amit az uralkodó az 1876. novemberi tanácskozáson mondott: az osztrák–magyar külpolitikát Bosznia-Hercegovina megszerzésének gondolata vezeti. Az arány-

tévesztésnek és az értékrend felcserélésének tipikus példája volt ez: az elsődleges stratégiai célt, az orosz veszély elhárítását alárendelték a dinasztikus szempontok által motivált terjeszkedésnek. Pedig ha valamely államnak, úgy a Monarchiának létérdeke volt a prioritások szigorú betartása. Az orosz–török háborúval kapcsolatos állásfoglalás mindenesetre megmutatta, hogy a Monarchiában megvan a hajlam az értékrend felcserélésére, és ez a jövőre nézve nem sok jóval biztatott.

Az államok közötti kapcsolatok történetében gyakori jelenség a háború. Ha egy állam úgy érzi, hogy politikai céljait másképp, mint erőszakkal nem tudja elérni, fegyverekhez nyúl. A háborús döntés motivációja, mégha csupán csak az újkort tekintjük is át, meglehetősen széleskörű. Szerepet játszhat az ideológiai indíttatás, akár a forradalom exportjáról van szó, mint a nagy francia forradalom háborújában, akár a konzervatív szolidaritásról, mint a Szent Szövetség hatalmainak számos intervenciójában. A háborúkezdés leggyakoribb oka a területszerzés szándéka. Az ilyen háború irányulhat az etnikai határok kialakítására, mint az olasz és a német egyesítő háborúkban, de a hatalmi ambíciók kifejeződése is lehet, mint a napóleoni Franciaország esetében. Végül háborúra szánja el magát egy állam, ha úgy érzi, hogy a fejlemények biztonságát fenyegetik. A napóleoni Franciaország kontinentális hegemoniájában az angolok közvetett, az osztrákok és a poroszok közvetlen fenyegetést láttak, ezért nyúltak újra és újra fegyverekhez. Az indítékok a valóságban persze nem különülnek így el egymástól. III. Napóleon egész külpolitikája területszerzésre, főként a rajnai határ elérésére irányult, de amikor 1870 nyarán hadat üzent Poroszországnak, a remélt győzelemmel a német egyesülés francia szempontból veszélyes folyamatát is fel akarta tartóztatni. A cárizmus 1877-ben a szláv szolidaritás jegyében, tehát ideológiai indítékból indított háborút Törökország ellen, de a döntésben a területszerzés és a pozícionyerés szándéka volt az elsődleges. A háború, mint a politika eszköze természetesen a Monarchiától sem volt idegen. A külpolitikai stratégia sarkköve volt, hogy a Monarchia biztonságának szavatolása érdekében egyszer meg kell ütközni a terjeszkedő Oroszországgal. Hogy maga kezdeményezze ezt a háborút, a belső adottságok és a nemzetközi körülmények nem tették lehetővé, a döntésre hivatottak különben is visszaretentek ettől a kockázattól. Még Andrássy is elhárította magától a gyanút, hogy ő mindenáron háborút akarna.⁶⁴ 1878 januárjában azonban, akár akarták, akár nem, ez a pillanat is elérkezett. A török ellenállás Plevna eleste után összeomlott, az oroszok lavinaszerűen zúdultak le a Balkán-hegység déli lejtőin és Konstantinápolyhoz közeledtek. II. Sándor magabiztosan közölte Ferenc Józseffel, hogy milyen békefeltételeket szándékozik diktálni Törökországnak. Levelében egyebek mellett arról volt szó, hogy létrehozza az autonóm Bulgáriát, amely tartós orosz megszállás alatt marad, és hogy Bosznia-Hercegovina részére is autonóm státust juttat.⁶⁵ Bécsben úgy látták, ez előbbi halálos veszély a Monarchia biztonságára, az utóbbi pedig mesterséges akadály a jogosnak tartott területszerzés útjában. Hogy a nemkívánt fejlemények kialakulásához maguk is hozzájárultak, azzal most nem sokat törődtek, a lényeg az volt, hogy az orosz tervek megvalósulását megakadályozzák. Ferenc József a cárhoz írt válaszlevelében határozottan tiltakozott.⁶⁶ Győztes hadsereget azonban nem lehet diplomáciai jegyzékekkel megállítani, még akkor sem, ha a szerződösszegés tényével érvelnek.

Nem marad más ilyenkor, mint a fegyverekre való hivatkozás. Andrássy az 1878. január 15-én tartott katonai-politikai tanácskozáson azt indítványozta, hogy támadják meg Oroszországot.⁶⁷ Háborús szándék azonban még nem háborús döntés. A fegyveres összecsapás elmaradhat, ha a másik fél megretten a fenyegetéstől, de akkor is, ha a katonai erőviszonyok mérlegelése és a nemzetközi körülmények elemzése a kihívót jobb belátásra készítenek. 1878 elején egyik ilyen lehetséges eset sem forgott fenn. Pétervárott pontos információkkal rendelkeztek az osztrák, sőt az angol háborús szándékról,⁶⁸ de ez nem akadályozta meg, hogy az eredeti elképzelések alapján kössék meg a fegyverszünetet, sőt a San Stefanó-i békét. Bécsben a katonai erőviszonyok mérlegelése sem szólt a háború ellen. Andrássy rendkívül kedvezőnek találta a szituációt. Úgy vélte, hogy miután az orosz hadsereg zöme a zajló Dunától elvágyva a Balkán-hegység túloldalán tartózkodik, elég egy hadsereget felállítani ahhoz, hogy az oroszokat Törökország és a dunai fejedelemségek kiűritésére kényszerítsék.⁶⁹ A katonai vezetők nem osztották a közös külügyminiszter optimizmusát. A katonai kancellária vezetője nem tartotta kizártnak, hogy a balkáni orosz hadsereg ebben az esetben Szerbián át támadást indít, a vezérkari főnök pedig arra figyelmeztetett, hogy elegendő orosz hadosztály állomásozik Lengyelországban ahhoz, hogy betörhessen Galíciába.⁷⁰ A mozgósítási költségek előteremtéséről tárgyalva az uralkodó is úgy nyilatkozott: ritkán kerül sor úgy háborúra, hogy az egyik állam már a mozgósítás állapotában van, a másik pedig még ott tart, hogy a költségekről megkérdezze a parlamentet.⁷¹ A januári tanácskozáson a döntés mégis Andrássy előterjesztésének értelmében született meg, és ennek megfelelően a vezérkari főnök elkészítette azt a felvonulási tervet, amely Bukovinából kiindulva az orosz utánpótlási vonalak elvágását célozta.⁷² A nemzetközi helyzetet sem találták olyanoknak, mint ami a fegyveres megoldást akadályozná. Az Oroszország elleni háború esetében a Monarchiának tekintettel kellett lennie másik két nagyhatalmi szomszédjára. Andrássy kijelentette, hogy Németország oldaláról semmiféle veszély nem fenyeget, és az osztrák–magyar katonai sikereknek a kormány és a német nép, a császár kivételével, egyemberként örülne, Olaszországot pedig, ha netán támadni akarna, az angol hadiflotta sakkban tartja.⁷³ Bismarck korábbi véleményét ismerve túlzottnak tűnik ugyan a német állásponttal kapcsolatos feltételezés,⁷⁴ de kétségtelen, hogy a túlzott orosz követelések miatt a kancellár ezekben a kritikus hetekben inkább a Monarchia felé hajlott.⁷⁵ Anglia pedig nemcsak Olaszországot tartotta volna sakkban, hanem maga is az Oroszország elleni háború gondolatával foglalkozott. Andrássy azzal a hírrel érkezett a február 7-i közös minisztertanácsra, hogy a brit kormány kész a Monarchia fellépését nagyoösszegű kölcsönrel támogatni.⁷⁶ Az elgondolások mégsem valósultak meg, és a háborús szándékból nem lett háborús döntés. A közös minisztertanácsban csak a magyar kormány tagjai támogatták a közös külügyminiszter indítványát, az osztrák kormány tagjai határozottan ellene nyilatkoztak. Hiába mondta Andrássy, hogy az olyan helyzet, mint a mostani, egy évszázadban egyszer áll elő, és hogy ez az utolsó alkalom, hogy a Monarchia európai támogatással rendezhesse a szlávokkal való nézeteltéréseit, az osztrák kormány tagjai csak azt ismételték, hogy nincs igazi veszély, és hogy nem áll fenn a háború vagy a kapituláció alternatívája.⁷⁷ Andrássy lemondóan mondta a bécsi német nagykövetnek: azt remélte, hogy a Monar-

chia érdekeinek megvédésében az egész birodalom patriotizmusa mögötته áll majd. Most be kell látnia, hogy a közvélemény, a magyarok kivételével mily kevésbé hajlik az áldozatokra, és inkább kész rezignáلتan tudomásul venni a nemkívánatos helyzetet.⁷⁸ A birodalom valamennyi népét átfogó patriotizmus persze, ismervé a különböző nemzeti vonzalmakat, nem tartozott a lehetőségek tartományába. Az 1878-as eset így is súlyos és lehangoló tanulságokkal járt. Megmutatkozott, hogy a Monarchia a háborút mint a politika eszközét csak akkor használhatja, ha legalább a birodalom két vezető nemzete meg egyezik a háború szükségességében. A döntésnek ez a belső korlátozottsága a sokoldalú fenyegetettséé állapotában nem volt valamiféle biztató előjel.

Abban a másfél évtizedben, az 1881–1895 közötti időszakban, amikor gróf Gustav Kálnoky ült Metternich íróasztalánál, a Monarchia külső körülményei lényegében ugyanolyanok voltak, mint a hetvenes évek elején, amikor a külpolitikai stratégiát kialakították. Továbbra is a nagyhatalmi szomszédsággal, a fenyegető orosz túlsúllyal kellett számolni, valamint azzal, hogy a délkeleti határok mentén végbemegy a sok bizonytalansági tényezőt magában rejtő nemzeti államalakulás. A külpolitikai stratégia alkalmazására viszont bőven voltak már pozitív és negatív tapasztalatok.

A döntésre hivatottak gondolatvilága, a szituáció adekvát tükröződése gyanánt ezekben az években elsősorban Oroszország körül forgott. Korábban csak Andrásynak járt a fejében Oroszország éjjel és nappal, most valamennyiük tudatára ránehezedett az északi kolosszus. Egységesen vallották immár, hogy a fenyegetés csak Oroszország oldaláról jöhet, legfeljebb a motiváció volt eltérő. Andrassy úgy vélte, hogy az orosz terjeszkedő politika tradicionális és független a cár személyétől, Ferenc József viszont, dinasztikus-konzervatív eszmevilágának megfelelően, az esetleges belső változásokból vezette le a lehetséges orosz agressziót. Ő már 1876-ban attól tartott, hogy a Törökország elleni háború a cár félretolásával szláv forradalmi háborúvá változik,⁷⁹ azután pedig, hogy II. Sándor merénylet áldozatává vált, igazoltnak látta félelmeit. 1884 nyarán azt írta külügyminiszterének, hogy az orosz belső viszonyok iránti bizalmatlansága oly mélyen gyökerezik, hogy nem bízik a békés állapotok tartosságában.⁸⁰ Beck tábornok, a vezérkar főnöke az orosz katonai túlsúly miatt aggodalmaskodott. Háború esetén Oroszország kétszer annyi hadosztályt tudott felvonultatni, mint a Monarchia, és ez az utóbbit megoldhatatlan feladat elé állította. A vezérkar főnöke kettős mérkőzés esetén semmi esélyt nem adott a Monarchiának. Bármily kitűnő lenne is a hadsereg, és bármilyen jól is vezetnék, írta számtalan helyzetelemzéseiben, ilyen erőviszonyok mellett végül mégis alulmaradna.⁸¹ Tisza Kálmán magyar miniszterelnököt ugyanaz a gyanakvás és félelem mozgatta, mint Andrásyt: az orosz terjeszkedés és a Monarchiát körülvevő szláv gyűrű volt a rögeszméje.⁸² Nézeteit olyannyira nem titkolta, hogy 1884-ben kifejezetten oroszellenes válaszfelirati javaslatot szavaztatott meg a magyar képviselőházban, s azon a közös külügyminiszter előzetes tiltakozása ellenére sem volt hajlandó változtatni.⁸³ Kálnoky közös külügyminiszter osztotta az uralkodó dinasztikus-konzervatív gyökerekből táplálkozó aggodalmait, de őrá, aki nagyköveti minőségben két esztendő telt Pétervárott, elsősorban az orosz dimenziók és ambíciók gyakoroltak befolyást. Az a meggyőződése alakult ki, hogy Oroszország mérhetetlenül nagy, erőforrásai kiapadhatatlanok, és hogy az oroszokat

határtalan uralomvágy és a jövőbe vetett parttalan hit mozgatja.⁸⁴ Pétervárott szerzett impresszióiból adódott, hogy az Oroszországgal való esetleges háborút a Monarchiára nézve a legnagyobb szerencsétlenségnek minősítette.⁸⁵

A cári Oroszországtól való, különböző gyökerekből táplálkozó félelem a nyolcvanas években sem vezetett arra, hogy Bécsben lemondtak volna a nagyhatalmi ambíciókról, és ne foglalkoztak volna többé a balkáni terjeszkedés lehetőségével. Márcsak azért sem, mert Bosznia-Hercegovinát végül is nem sikerült annektálni, és az osztrák–magyar csapatok csak a határidő nélküli megszállás jogcímén tartózkodtak a két balkáni provinciában. A vezető körökben nem volt nézeteltérés abban a tekintetben, hogy a bekebelezésre előbb-utóbb sort kell keríteni, és ez gyarapodás lett volna, mégha a tervezett annexiót a jogszerűség fikciójába burkolták is. Az ambíciók nem korlátozódtak az annexióra. Az Egei-tengerig való előrehatolás eszméje, amit a hetvenes években megfogalmaztak, mint bűvópatak továbbra is ott volt a katonai körök gondolatvilágában, és az adandó alkalommal felszínre is tört.⁸⁶ Kálnoky nem osztotta ezeket a szélsőséges nézeteket. A Szalonikiig való terjeszkedés eszméjére azt mondotta, hogy még évekig éppoly kivihetetlen, mint veszélyes.⁸⁷ A lépésről-lépésre való előrehatolás gondolata azonban tőle sem volt idegen. Ő Szerbiát tekintette a helyzet sarkpontjának. Még mint pétervári nagykövet azt írta, hogy a Monarchia csak akkor lehet biztos balkáni állásában, ha Szerbiát uralma alá veti.⁸⁸ Amikor külügyminiszterségének kezdetén elkészült a keleti politika feladatait vázoló emlékirat, a hetvenes évekből már jól ismert, dinasztikus töről fakadó gondolatok köszönnek az olvasóra: a Monarchia elvesztette németországi állását, Itália sem lehet többé nyugat-európai terjeszkedés szelepe, csak a Kelet maradt. A Monarchia nem járulhat hozzá, hogy terjeszkedésének természetes útvonalát eltorlaszolja.⁸⁹

A hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején kiépített, fentebb már érintett szövetségi kapcsolatoknak jutott az a funkció, hogy az elégtelen belső erő támogatása véve segítse a Monarchiát a kitűzött külpolitikai célok elérésében. Mivel azonban a kötések alkalmával a Monarchia nem volt egyenlő pozícióban, a szerződések sok belső ellentmondást tartalmaztak, és nem-hogy a terjeszkedést nem segítették, de a védekezést is csak részben szolgálták. A kettősszövetség nem tartalmazta a casus foederis a balkáni osztrák–magyar–orosz konfliktus esetére, a hármasszövetségben pedig olasz részről csak semlegességgel viszonyozták a fegyveres segítségnyújtást kilátásba helyező osztrák–magyar elkötelezettséget. Mindamellet Bécsben e szövetségi kapcsolatoknak, különösen pedig a Németországhoz fűződő szerződéses viszonyoknak rendkívüli jelentőséget tulajdonítottak. Kálnoky a Németországgal való szoros szövetségben látta azt a hátvédet, amely nélkül elképzelhetetlennek tartotta, hogy a Monarchia Oroszország előtt egyáltalán megálljon.⁹⁰ Természetes ezért, hogy amikor német részről hajlandóság mutatkozott a kettősszövetség megújítására, osztrák–magyar részről ezt örömmel fogadták, és 1883. március 12-én sor került a szerződés újabb öt évre történő meghosszabbítására.⁹¹ A Monarchia azonban nemcsak védelmi szövetségeket kötött, hanem német nyomásra 1881-ben szerződéses viszonyba került a nagy riválissal, Oroszországgal is. Haymerle annakidején vonakodott megkötni ezt a szerződést, és amikor végül mégis ráállt, azzal a reménnyel tette, hogy a Balkán-félsziget északkeleti részén létrejött orosz befolyás fejében a Monarchia szabad kezét

kap a félsziget délnyugati részén.⁹² Az 1881-es szerződésnek Kelet-Ruméliára, illetve Bosznia-Hercegovinára vonatkozó cikkelyei azután valóban az érdekszférák elhatárolásának irányába mutattak.⁹³ Kálnoky más értelmet tulajdonított az egyezkedésnek. Még mint pétervári nagykövet azt írta Haymerlének, hogy Oroszországgal szemben csak az az alternatíva kínálkozik, hogy vagy tárgyalnak vele, vagy visszaszorítják Ázsiába. Mivel az utóbbira gondolni sem lehet, szerinte nem marad más, mint a megállapodás, amely biztosítja a Monarchia keleti érdekeit és korlátozza a háború lehetőségét.⁹⁴ Amikor a három évre kötött három császáregyezmény lejáratához közeledett, és mindkét partner a megújítást indítványozta, azért fogadta ismét kedvezően az ajánlatot, mert a szerződésben relatív garanciát látott a Monarchia számára.⁹⁵ Az érdekszférák elhatárolásának nyaktörő vállalkozásához, ahogy kifejezte magát, nem kívánt társul szegődni.⁹⁶ A Monarchiának, mint mondotta, nem érdeke Törökország felbomlásának siettetése, és a tapasztalatok különben is azt mutatták, hogy Oroszország nem mindig tartja be vállalt kötelezettségeit.⁹⁷ A három császár szövetségét így végül 1884. március 27-én lényegében változatlan formában újították meg.⁹⁸ A nagyhatalmi politika kategóriáiban gondolkodó külügyminisztert sem hagyta persze teljesen nyugodni a balkáni pozíciószerezés lehetősége. Egy olyan osztrák–magyar–orosz érdekszféra-megállapodás eshetőségét, amelyben Németország mint garantáló fél közreműködne, a későbbiekben többször mérlegelte.⁹⁹

A szövetségi rendszer, amely a nyolcvanas évek elejére kialakult, kétségkívül sokban hozzájárult a Monarchia biztonságának garantálásához, Bécsben azonban korántsem keltette a megnyugvás képzetét. A szövetségkötések mindenkorilem dilemma, hogy a szerződőtársak adandó alkalommal betartják-e vállalt kötelezettségeiket, a Monarchiában erősebb volt, mint másutt. Teljes biztonságérzetet csak a saját erő tudata kelthetett. Ez az erő pedig a külpolitika jobbkeze, a hadsereg lehetett. A múlt századi katonai gondolatban a napóleoni elveket adaptálva két szempont állt előtérben: a tömegszerűség és a mozgékonyág. Arra, hogy Oroszországgal szemben az előbbi alkalmazák, tulajdonképpen nem volt lehetőség. Ennek korlátokat szabott a Monarchia lakosságának Oroszországnál jóval alacsonyabb lélekszáma, de még a véderőtörvény is, amely a hadilétszám maximálásával az általános hadkötelezettség teljes érvényesítését is megnehezítette. Ilyen feltételek mellett sem volt azonban közömbös, hogy egy esetleges háborúban tudják-e tartani a megfelelő hadilétszámot, és tudják-e pótolni a veszteségeket. Erre csak abban az esetben volt kilátás, ha megfelelő kiképzett tartalékállomány áll rendelkezésre. A vezérkar számításai szerint ebben a tekintetben súlyos fogyatékoságok mutatkoztak: a hadkötelesek jelentős része nem nyert kiképzést, a hadkötelezettség rövid időtartama pedig megfosztotta a hadsereget a még fegyverfogható férfinépeség értékes hányadától. A nyolcvanas évek elején jelentős erőfeszítések történtek e hiányosságok kiküszöbölése érdekében. Korlátozni szándékoztak a véderőtörvénybe foglalt különféle mentességeket, és a sorozásokon új, az ediginél szigorúbb egészségügyi normákat szándékoztak alkalmazni,¹⁰⁰ a mobilizálható tartalék növelése érdekében pedig a népfelkelés intézményének törvényre emelésével tíz évvel meg akarták növelni a hadkötelezettség időtartamát.¹⁰¹ A tervezett intézkedések tekintetében a katonai vezetők körében sem volt teljes egyetértés, és a kormányok részéről a közjogi természetű ellen-

állással is számolni kellett, az elgondolások végül mégis a megvalósulás útjára léptek.

Az Oroszországgal szembeni igazi ütőkártya persze nem a tömegszerűség, hanem a mozgékonyág volt. Az osztrák–magyar katonai vezetés csak úgy látott esélyt a Monarchia számára az Oroszország elleni háborúban, ha gyorsabban mozgósít, és alakulataival hamarabb a hadszíntérre érkezik, még mielőtt Oroszország sokszoros túlerejét érvényesíthetné. A nyolcvanas évek elején a vezérkar ennek megfelelően a mozgósítás és a stratégiai felvonulás feltételeinek megjavítására koncentrált. 1881–1883 között a vezérkar, leküzdvé a hadseregen belüli nem jelentéktelen konzervatív ellenállást, a hadkiegészítés rendszerében keresztülvitte a korszerű területi elv alkalmazását. Az újoncnak és mozgósítás esetén a tartalékosnak ettől kezdve nem a „nemzeti ezrekhez”, hanem a lakóhelyéhez legközelebb eső alakulathoz kellett bevonulnia.¹⁰² A területi elv alkalmazása három–öt nappal megrövidítette a mozgósítás időtartamát. Az osztrák–magyar katonai doktrínában attól az időponttól kezdve, hogy az Oroszországgal való háború lehetősége felmerült, mindig előtérben állt a hadászati offenzíva. Így volt ez 1872-ben, amikor az oroszellenes külpolitikai stratégiát kialakították,¹⁰³ 1876-ban, amikor egy lehetséges orosz háborúval számoltak,¹⁰⁴ és 1878-ban is, amikor az orosz szerződészegés miatt a háború esélyeit latolgatták. Az osztrák–magyar stratégiai tervezés a nyolcvanas évek elején is kitarzott a hadászati offenzíva elve mellett,¹⁰⁵ de részint a véderő várható többirányú lekötöttsége miatt (ami egy esetleges olasz támadásból és a balkáni zavargásokból adódhatott), részint az orosz haderő gyors számbeli gyarapodása miatt,¹⁰⁶ ekkor defenzív elgondolások is felmerültek. Az 1881 szeptemberében készült felvonulási terv Nyugat-Galícia védelmére helyezte a hangsúlyt, azzal a céllal, hogy az oroszok Bécs felé történő előretörését megakadályozza.¹⁰⁷ A hadászati offenzíva gondolata akkor nyerte vissza ismét régi rangját, amikor a német vezérkarban végbement álláspontváltozás következtében a keleti fronton az eddigieknél jóval jelentősebb német erők közreműködésével lehetett számolni. A német vezérkar korábban a lehetséges kétfrontos háborúval számolva eredetileg Franciaország ellen szándékozott bevetni fő erőit, és a keleti fronton defenzívára akart korlátozódni. Moltke és Waldersee most úgy ítélte meg, hogy az orosz hadsereg erőltetett fejlesztése néhány év alatt semmivé teheti a gyorsabb német mozgósításból származó előnyöket, ezért az eredeti sorrendet felcserélve a keleti fronton szándékoztak nagyobb erőket koncentrálni, sőt az orosz katonai fölényt megelőzendő, a preventív háború gondolatával is foglalkozni kezdtek.¹⁰⁸ Beck tábornok osztrák–magyar vezérkari főnök 1882 nyarán tudomást szerzett az újabb német hadászati elgondolásokról,¹⁰⁹ és több emlékiratban indítványozta az osztrák–magyar felvonulási terv módosítását. Ezekben újra a gyors felvonulásról és a hadászati offenzíváról volt szó.¹¹⁰ Az alapelveket az uralkodó 1883. január elején jóváhagyta, ennek megfelelően a vezérkari főnök 1883 áprilisában elkészítette a végleges tervet, amely egyebek mellett előírnyozza, hogy a mozgósítás harmincadik napján mindhárom osztrák–magyar hadsereg készen áll a hadműveletekre.¹¹¹ Mindez persze nemcsak a lehetőségeket, a vágyakat is kifejezte. Hogy a felvonulás valóban időre megtörténjék, és hogy a három hadsereg valóban hadműveletre kész állapotba kerüljön, még számos feltételt kellett biztosítani. A vezérkari főnök az észak-kelet irányba

vezető stratégiai vasutak további kiépítését, a lóállomány és a fogatok biztositát jelölte meg legfontosabb feladatnak. A javaslatok megvalósítása már nem katonai, hanem politikai hatáskörbe tartozott, az adott közjogi feltételek mellett éppen ezért nem bizonyult könnyen megoldható problémának. Az indítványok egy része mindamellett folyamatosan megvalósult, és a nyolcvanas évek közepén az osztrák–magyar vezérkar már nagyobb bizakodással nézhetett a mindig is rettegett keleti háború elé.

A Monarchia és Oroszország kapcsolataiban nem mutatkozott meg, hogy Bécsben Oroszországot potenciális ellenségnek tekintik, és hogy az egész államgépezetet a lehetséges oroszellenes háború követelményeinek szolgálatába állították. A három császár szövetségének 1884-es megújítása alkalmmal Ferenc József látogatást tett Oroszországban, amit III. Sándor ausztriai vizittel viszonzott. Mindkét részről meleg és barátságos nyilatkozatok hangzottak el a konzervatív alapokon nyugvó együttműködés előnyeiről. Bár az orosz belső állapotok miatti gyanakvás továbbra sem szűnt meg (az uralkodó éppen ekkor írt saját, mélyen gyökerező bizalmatlanságáról),¹¹² Kálnoky is úgy volt ezzel az együttműködéssel, mint Andrássy a hetvenes években: a komplikációk megelőzésének eszközét látta benne.¹¹³ Az együttműködésnek azonban, miként a hetvenes években, most is a Balkán volt az igazi próbaköve.

A feladványt Bulgária és Kelet-Rumélia 1885. szeptember 18-án forradalmi úton végbement egyesülése adta fel. A helyzet jóval bonyolultabb volt, mint a hetvenes években. Akkor az orosz befolyás alatt álló „nagy délszláv állam” ellen kellett fellépni, és a döntés egyértelmű lehetett. Most azonban szerződés kötelezte a Monarchiát, hogy az uniót ismerje el, ha az „a dolgok ereje folytán” bekövetkezik.¹¹⁴ A berlini szerződés által előírt status quo megváltoztatása, a szláv államalakulás és a török pozíciók gyengítése ugyanakkor most sem tartozott a kívánatos fejlemények körébe. A bolgár uniónak ráadásul, a hét év előtti helyzettől eltérően, kifejezetten oroszellenes éle volt: az egyesülés a cár tilalma és rosszállása ellenére ment végbe. Ez utóbbi szintén a „fait accompli” tudomásul vétele mellett szólt, hiszen a bulgáriai orosz befolyás teljes megszűnése következhetett belőle. Bulgária megnövekedését viszont nem lehetett tudomásul venni anélkül, hogy a Monarchia érdekszférájába tartozó Szerbia ne részesüljön területi kompenzációban. A szerb területi igények támogatására a Monarchia különben is szerződéses kötelezettséget vállalt.¹¹⁵

Az ellentétes megfontolások közepette és kellő információ híján nem volt könnyű dönteni, és maga az uralkodó is éppúgy elképzelhetőnek tartotta a status quo visszaállítását, mint az unió elismerését.¹¹⁶ Amikor azonban a bécsi orosz nagykövet a cár megbízásából a „kelet-ruméliai forradalmi puccsot” nyílt szerződésszegésnek minősítette és a status quo visszaállítását jelölte meg egyetlen lehetséges kiútnak, nem volt tovább helye a vaglyagosságnak: Kálnoky elkötelezte magát Oroszország mellett a status quo visszaállításában.¹¹⁷ A döntés okáról az orosz nagykövet csak a szerződésszegés rossz példájáról és a hatalmak tekintélyéről szóló szóvirágokat hallhatott, a közös külügyminiszter valódi indítékai azonban mélyebben rejtőztek. Most is, mint korábban, az Oroszországgal való összeütközés lehetősége aggasztotta. Fivérének írta: a miénkhöz hasonló állam számára szerencse, ha jó viszonyban van Oroszor-

szággal, a rossz viszony balszerencse és a háború egyenesen szörnyű kalamitás.¹¹⁸ Ezekből a premissákból logikusan következett, hogy a bolgár unió ügye alárendelődött az Oroszországhoz fűződő viszonynak, és ha a cárizmus restaurálni akart, ezen az úton követni kellett. A döntés kétségtől egyezett a Monarchia külpolitikai értékrendjével, amelyben az orosz viszonylat elsőbbségét senki sem vitatta. Csak az volt a szépséghibája, hogy a szomszéd hatalmat, amelynek túlerejétől annyira féltek, segítette elvesztett pozíciójának visszaszerzésében. Andrassy, aki az orosz viszonylat elsőbbsége és az Oroszországhoz fűződő jó viszony közé nem tett egyenlőségi jelet, egészen más konklúzióra jutott, és azt ajánlotta, hogy az Oroszország és Bulgária közötti konfliktusban határozottan álljanak az utóbbi oldalára.¹¹⁹

Hamarosan megmutatkozott azonban, hogy a félelemből táplálkozó osztrák–magyar együttműködési készség kinyilvánítása önmagában nem elegendő a két hatalom közötti harmónia biztosításához. A türelmetlen Szerbia 1885 novemberében rátámadt Bulgáriára, és miután súlyos vereséget szenvedett, csak az osztrák–magyar diplomáciai intervenció akadályozta meg Belgrád elfoglalását. Bécsben úgy gondolták, hogy nem engedhetik meg a védelem Szerbia összetörését, ami önmagában logikus elképzelés volt ugyan, de a fő célkitűzéssel, az Oroszországgal való együttműködéssel nem harmonizált. Más felállásban és kicsiben végeredményben ugyanaz történt, mint 1877-ben: felcserélték a prioritásokat, és a védekezést, amelynek most a cárizmussal való együttműködés volt a kerete, alárendelték az érdekszféra megőrzés fikciójának. Természetes, hogy az egyoldalú osztrák–magyar eljárásnak orosz sértődöttség és harag lett a következménye. Még nagyobb baj volt, hogy a kilátásba helyezett osztrák–magyar támogatás végül is nem segített Oroszországnak. A konstantinápolyi nagyköveti konferencia hiába nyilvánította semmisnek az uniót, nem volt, aki a döntésnek érvényt szerezzen, és a cár végül kénytelen volt hozzájárulni ahhoz, hogy a szultán 1886 áprilisában a bolgár fejedelmet nevezze ki Kelet-Rumélia kormányzójának. A hozzájárulás azonban csak látszólagos lehetett. Az egykori felszabadító hatalom nem fogadhatta el, hogy Bulgáriában ne az ő akarata érvényesüljön. 1886 augusztusában oroszbarát bolgár tisztek megbuktatták Battenberg Sándort, majd szeptemberben rendcsinálás céljából orosz kormánybiztos jelent meg Szófiában. Kálnokyban megvolt a hajlandóság, hogy az Oroszországgal való együttműködés fenntartása érdekében ezekben a goromba akciókban is asszisztáljon a cárizmusnak. Bizonyos határvonalakat azonban ő sem léphetett át. A bulgáriai orosz akciók miatt a magyar parlamentben nagy izgalom keletkezett,¹²⁰ és Tisza Kálmán az interpellációkra válaszolva kijelentette, hogy ő nem tud olyan politikát képviselni, amely Bulgária orosz megszállására irányul.¹²¹ Kálnoky szempontjából kritikus belső szituáció jött létre. Még 1880-ban, az orosz szövetség felújítása ellen érvelve Andrassy elmondta Haymerlének, hogy az orosz–török háború idején neki milyen emberfeletti erőfeszítésekbe került az Oroszországgal folytatott együttműködés fenntartása. Pedig ő, mint magyar, nem volt gyanúsítható azzal, hogy orosz politikát folytat. Hozzátette: hasonló helyzetben Haymerle, mint német, nyolc napig sem tudott volna kitartani, egy cseh színezetű minisztérium pedig egy ilyen politikával huszonnégy óra alatt elkészült volna. Nem háríthatta volna el ugyanis a gyanút, hogy a Monarchia érdekeit feláldozta a faji vagy kamarilla politika kedvéért.¹²² Kálnoky helyzete 1886 szept-

temberében kísértetiesen emlékeztetett arra, amit Andrássy egy korábbi lehetséges cseh színezetű minisztériumról mondott. A parlamenti bázist és nemzeti támasztékot nélkülöző közös külügyminiszter csak a lemondás¹²³ és a külpolitika módosítása között dönthetett. Az utóbbit választotta. A delegáció költségvetési bizottságában nyilvánosan kijelentette: Bulgáriának, akárcsak ideiglenes orosz megszállása is a fennálló szerződések megsértése lenne, amit a Monarchia nem tűrne el.¹²⁴ A külügyminiszter persze megpróbált diplomáciai úton kimagyarázkodni,¹²⁵ de akármit is mondott, nyilvánvaló volt, hogy vége szakadt annak a politikának, amely az összeütközéstől való félelem miatt az Oroszországgal kialakított jó viszony minden áron való fenntartását helyezte előtérbe. Az 1886-os eset a személyi konzekvenciáktól függetlenül új oldaláról világította meg a külpolitikai döntések belső összefüggéseit. Megmutatkozott, hogy a külpolitika a soknemzetiségű Monarchiában sem szakadhat el tartósan a nemzeti közérzulettől.

Amikor Kálnoky magyar nyomásra szakított az Oroszországgal való jó viszony minden áron való fenntartására irányuló politikájával, korántsem szándékozott konfliktusba kerülni a cári nagyhatalommal. Az újonnan kinevezett szófiai főkonzulnak még augusztus folyamán azt az útmutatást adta, hogy Bulgária szabad és szerencsés fejlődését kívánják, de érette Oroszországgal konfliktusba nem bocsátkoznak.¹²⁶ Az osztrák–magyar külpolitika módosításából mégis konfliktus keletkezett, még hozzá olyan intenzitással, hogy a két nagyhatalom háborús összeütközése is napirendre került. A több mint egy éven át tartó krízisperiódusban Oroszország volt a kezdeményező fél. Megnyilvánulásait meglehetősen anakronisztikus, de mégis súlyosan latba eső indíték: a dinasztikus presztízssérelem mozgatta. A Bulgáriában elszenvedett sorozatos kudarcokért valamilyen módon elégtételt kellett szereznie, és kézenfekvőnek tűnt, hogy a hűtlenné vált szövetségest tegyék felelőssé. 1886 végén a pétervári osztrák–magyar nagykövet és a katonai attasé riasztó jelentéseket küldött Bécsbe a Monarchia ellen irányuló orosz hadikészülődésekről.¹²⁷

Presztízssérelem persze önmagában elégtelen ok a háborúkezdésre. A pétervári nagy kardcsörtetés is inkább a pánszláv köröknek, mint a Monarchiának szólt; a kudarcot vallott bulgáriai politika kritikussait akarták ezzel a gesztussal kielégíteni. Bécsben azonban nagyon jól emlékeztek még arra, hogy a cár 1877-ben sem akart háborút, az egzaltált patriotizmus mégis ide vezetett, éppen ezért nagyon komolyan vették az orosz fővárosból érkező riasztást. Háborús veszély soha rosszabbkor nem jöhetett. A kettősszövetség megkötése óta Bécsben axióma volt, hogy Oroszország ellen csak Németország oldalán lehet háborút viselni. Az újonnan keletkezett német-francia feszültség viszont arra késztette a német vezérkart, hogy ismét a nyugati határra koncentráljon, és keleten lényegében magára hagyja a Monarchiát. Az így kialakult erőviszonyokat mérlegelve az osztrák–magyar vezérkar főnöke lehangoló következtetésre jutott: a kétszerte erősebb orosz haderővel szemben az osztrák–magyar hadsereg mindenképpen alul marad.¹²⁸ Mit lehetett tenni? Logikusnak tűnt volna, hogy a Monarchia szempontjából harmadrangú bolgár kérdésben mégiscsak engedjenek Oroszországnak. Ez azonban belpolitikai szempontból nemcsak lehetetlen, hanem célszerűtlen is lett volna. A magyar vétó bármennyire akadályozta is a tisztán hatalmi szempontból vett optimális maga-

tartás kialakítását, a közérzülettől elszigetelt külpolitikának végeredményben hasznára vált a hirtelen jött nemzeti felbuzdulás. A külpolitika nemzeti bázisára sokat adó Aehrenthal később azt írta, hogy a nyolcvanas évek válságában a magyarok tüzes paripaként ragadták magukkal a Monarchiát,¹²⁹ és a parlamenti befolyás miatt sokat panaszkodó Kálnoky is vallotta, hogy magyar támogatás nélkül nincs hatékony külpolitika.¹³⁰ Miután visszalépni nem lehetett, nem maradt más hátra, mint a következő tavaszra lehetségesnek tartott háború katonai és diplomáciai feltételeinek javítása. A vezérkari főnök a frissen megszavazott népfelkelő intézmény felállítását,¹³¹ valamint a felvonulás gyorsaságát és a védelem hatékonyságát fokozó intézkedések meghozatalát indítványozta, és a mozgósításra való felkészülést is kilátásba helyezte.¹³² Az uralkodó elnöklete alatt tartott katonai konferenciákon jóváhagyták a vezérkari főnök elgondolásait.¹³³ A közös minisztertanács hozzájárulását adta a szükséges költségek előteremtéséhez,¹³⁴ amelyeket a delegációk 1887 márciusában tartott rendkívüli ülészaka meg is szavazott.¹³⁵ Különböző céllal és megkötelésekkel összesen 52,5 millió forintot bocsátottak a közös hadügyminiszter rendelkezésére, amihez még hozzájött a két országrész parlamentjei által megszavazott 19,5 millió forint.¹³⁶ Mindez nem jelentéktelen összeg, a rendes évi hadiköltségvetés csaknem felét tette ki, mindazonáltal az erőviszonyokon lényegesen nem változtatott. A felállítandó 60 népfelkelő zászlóaljjal, azaz 5 hadosztállyal együtt is a Monarchia hadereje alig haladta meg az orosz haderő felét (így most 39:64 lett az arány), és a felvonulás gyorsítására fordított összegekkel sem lett ez a haderő lényegesen mozgékonyabb. Az erőviszonyokon a szövetségi politika sem módosított. A hármass szövetség 1887 februári megújítása alkalmával a Monarchia kötelezettséget vállalt arra, hogy a balkáni status quot Olaszország egyetértése nélkül nem változtatja meg,¹³⁷ majd csatlakozott a Földközi-tengeri status quo megőrzését proklamáló angol–olasz megállapodáshoz,¹³⁸ de ezek a kötések nem jelentettek több hadosztályt Oroszországgal szemben. Érthető, hogy az aggodalmas Kálnoky 1887 májusában azt üzentte Pétervárra, hogy a Monarchiában változatlan a szándék, hogy tovább folytassa Oroszországgal a békés és konzervatív alapokon nyugvó szerződéses politikát.¹³⁹

Ennek a felajánlkozásnak Pétervárott azonban csak akkor lett volna értéke, ha a bulgáriai orosz törekvések támogatásával párosul. Az orosz fővárosban úgy látták, hogy továbbra is ennek ellenkezője történik. A bolgár nemzetgyűlés 1887 nyarán Koburg Ferdinándot választotta meg fejedelemnek, aki rövidesen el is foglalta trónját. Bár Bécsnek valóban semmi köze nem volt a választáshoz, sőt eltanácsolták őt a fejedelemségtől,¹⁴⁰ Pétervárott úgy tudták, hogy az új fejedelem az osztrákok embere, és a Monarchia elleni haragjuk újabb tápot kapott. A tavasz folyamán foganatosított osztrák–magyar katonai intézkedésekben különben is az oroszellenes támadó szándék megnyilvánulását látták, amit már a feltámadt újabb harag miatt sem lehetett válasz nélkül hagyni. Ekkor olyasvalami történt, ami miatt a válsághelyzet korábban is, későbbben is sokszor kormányozhatatlanná vált: a katonai szektor kilépett a politika alárendeltségéből és önálló életre kelt. Az orosz vezérkar tisztában volt azzal, hogy az osztrák–magyar (és a német) fél előnye a gyorsabb mozgósításban rejlik, és most, hogy osztrák–magyar csapatösszevonásokat sejtett, úgy vélte, méginkább hátrányos helyzetbe kerül.¹⁴¹ A válasz csak

a további csapaterősítés lehetővé tette: 1887 decemberében egy lovashadosztályt helyeztek át a galíciai határra. Az osztrák–magyar vezérkar véleménye szerint a lábon álló orosz haderő már így is túlságosan erős volt, és most, hogy még egy lovashadosztállyal növekedett, a vezérkari főnök úgy ítélte meg, hogy az oroszok könnyen megakadályozhatják az osztrák–magyar felvonulást, és így a Monarchia súlyos veszteségeket szenvedne, még mielőtt a hadműveleteket megkezdene.¹⁴² Válaszul ő is két hadosztály Galíciába való áthelyezését indítványozta. Ebből viszont újabb orosz csapaterősítés következhetett, majd megint osztrák–magyar, és végül a kölcsönös félelem miatt a háború, anélkül, hogy ezt a politikai vezetés bármelyik oldalon akarta és előre elhatározta volna. A politikai vezetés számára mindhárom fővárosban fel volt adva a lecke, hogy kövesse-e az erők eszkalációjának katonai logikáját, avagy visszaállítsa a politikai szempont elsőbbségét.

A politikai és katonai vezetés konfliktusának igazi színtere persze nem Bécs volt, hanem Berlin. Moltke és Waldersee rendkívül erős nyomást gyakorolt Bismarckra, hogy a keleti nagyhatalom katonai kibontakozását megelőzendő, preventív háborút indítsanak Oroszország ellen.¹⁴³ Az osztrák–magyar vezérkarnak fenntartásai voltak a téli háborúval szemben, de mivel az orosz haderő további növekedésétől tartott, és maga is rokonszenvezett egy tavasszal indítandó preventív háború eszméjével, végeredményben a német vezérkar szócsövévé vált saját kormányával szemben.¹⁴⁴ Jóllehet nem gyakorolt a némethez hasonló nyomást a politikai vezetésre, álláspontja már csak azért is súlyosan esett a latba, mert a Monarchián belüli legerősebb külpolitikai áramlattal találkozott. Tisza Kálmán kijelentette, hogy ha Németországra biztosan számítani lehet, semmi ok sincs arra, hogy a háborút mesterséges eszközök igénybevételével elkerüljék.¹⁴⁵ Kálnokytól azonban mi sem állt távolabb, minthogy nyomós ok nélkül háborúba bocsátkozzék Oroszországgal. A közös külügyminiszter szilárdan kitartott a politika elsőbbsége mellett. Álláspontja most is az volt, mint négy évvel ezelőtt: az Oroszország elleni háborúban csak a népre háramló nyomorúság számítható ki, a következmények felbecsülhetetlenek.¹⁴⁶ Ilyen alapállásból kiindulva nem hitte, nem akarta hinni, hogy az orosz csapatösszevonások a háború prológusának jelei, és eleve óvott attól, hogy a legszükségesebb katonai intézkedéseken túl okot adjanak Oroszországnak újabb ellenlépésekre.¹⁴⁷ Azt tette, ami ilyen helyzetben minden államférfi első kötelessége: informálódott. A beérkező hírek őt igazolták. A pétervári osztrák–magyar nagykövet december 16-án azt jelentette, hogy az orosz csapatmozdulatok nem offenzív céllal történtek, és inkább az a valószínű, hogy ezzel a bolgár kérdésben akarnak a Monarchiára nyomást gyakorolni.¹⁴⁸ Ennek az információnak a birtokában december 17-én határozottan kijelentette a bécsi német katonai attasénak, hogy az Oroszország elleni preventív háborúhoz, amit az osztrák–magyar katonai körök is támogatnak, nem járul hozzá,¹⁴⁹ másnap pedig a közös minisztertanácson közölte a harci riadót fúvó magyar miniszterelnökkel, hogy Németország számára csak a Monarchiát érő orosz támadás esetén lép érvénybe a casus foederis.¹⁵⁰ A fellépés mindkét irányban megtette hatását: a katonák továbbra is aggodalmaskodtak ugyan, de szempontjaik visszakerültek a politika alárendeltségébe, német támogatás híján pedig a magyar miniszterelnök harci kedve is lelohadt. Az már csak utójáték volt, hogy december 23-án megjelent a Ballhausplatzon az

orosz nagykövet, és biztosította a közös külügyminisztert a cár békés szándékairól,¹⁵¹ és hogy a kettős szövetség nyilvánosságra hozatalával 1888 februárjában a magyar közvéleményt is kijózanították. A katonai lépésekből és ellenlépésekből keletkező krízis a politika primátusának biztosítása révén így fegyveres összecsapás nélkül oldódott fel, az eset mindenestre a későbbiekben kellően meg nem szívelt figyelmeztetést hordozott magában. Megmutatta, hogy a tömeghadseregek korában a csapatmozgatás önmagában is a konfliktus, és ezáltal a háború oka lehet.

A kelet-ruméliai forradalommal kezdődő és háborús feszültségbe torokló válság a Monarchia külügyi vezetése szempontjából nem zárult kedvezőtlenül. Oroszországgal megszakadt ugyan a balkáni ügyekre vonatkozó, és az ellentéteket egyéb területen is moderáló szerződéses viszony, de a szövetségi háló, amellyel a Monarchia magát körülvette, megmaradt, sőt tovább erősödött. A következő években sor került a Szerbiához (1889),¹⁵² Németországhoz (1889),¹⁵³ Olaszországhoz (1891),¹⁵⁴ és Romániához (1892)¹⁵⁵ főződő szerződések felújítására, sőt 1887 decemberének kritikus napjaiban a keleti hármasszövetség megkötése révén a mindig is óhajtott és nélkülözött angol szerződéses kapcsolat is biztosított.¹⁵⁶ Oroszország ugyanakkor tartósan kiszorult Bulgáriából, abból az országból, amely bécsi ítélet szerint a Monarchia délről történő átkarolásának kiindulópontja volt, és miután 1890-ben a Németországhoz fűződő szerződéses viszonya is megszakadt, a nemzetközi politikában teljesen elszigetelődött. A válság idején a külügyi vezetés a belső erők oldaláról jelentkező nyomásnak is sikerrel ellenállt. A magyar türelmetlenség kikényszerítette ugyan az Oroszországgal való együttműködés megszakítását, de a válság háborús megoldásának programját nem tudta elfogadtatni. És ami a legfontosabb: Kálnoky a politika primátusát a szimpla katonai logikát követő vezérkarral szemben is érvényesítette.

Mindamellettt úgy tűnik, hogy a preventív háború szószólóinak érvei nem maradtak teljesen hatástalanok a közös külügyminiszterre. Különösen két argumentum ejtette gondolkodóba. A magyar miniszterelnök azt mondta, hogy a Monarchia különböző nemzetei ma még teljesítenék kötelességüket, de hogy ez a helyzet az orosz mesterkedések következtében néhány éven belül nem változik-e meg, az legalábbis kérdéses.¹⁵⁷ A vezérkari főnök pedig kitartóan hangoztatta, hogy az orosz csapatösszevonások a támadó szándék határozott megnyilvánulásai.¹⁵⁸

Kálnoky a közös minisztertanácson válasz nélkül hagyta Tisza Kálmán kérdésfeltevését, de aztán hosszú memorandumot diktált tollba, amelyben, úgy tűnik, a magyar miniszterelnökkel polemizált.¹⁵⁹ Azt fejtegette ugyanis, hogy a magyar állameszme erőltetésével éppen a magyar kormány idegeníti el a magyarországi románokat, és mozdítja elő, hogy a román nemzeti állam irányába gravitáljanak. A kritikából az osztrák kormánynak is kijutott. Ennek azt vetette szemére, hogy a lengyel elem favorizálásával nemcsak a Németországgal és az Oroszországgal való együttműködést nehezíti, hanem az ukránokat is kiszolgáltatja a szláv felforgató tendenciáknak. Aggodalmát fejezte ki amiatt is, hogy a kormány a cseheknek való folytonos udvarlással Ausztria német lakosságát is elkedvetleníti. A terápia, amelyet a közös külügyminiszter ajánlott, meglehetősen ellentmondásos volt. Részint leszögezte, hogy a külpolitikát továbbra is az osztrákokra és a magyarokra kell építeni, részint kiállt

amellelt, hogy a külpolitika belső bázisának kiszélesítése érdekében az ösz-monarchiai öntudatot kell erősíteni. A kettő aligha bizonyult öszeegyztet-hetőnek. Az igazi probléma persze nem a terápia ellentmondásos voltában rejlett, hanem abban, hogy a közös külügyminiszter a két ország kormánypoli-kájára semmiféle befolyást nem gyakorolhatott. Kálnoky néhány év múlva bosszúsan vetette Taaffe szemére, hogy a tervezett választójogi reformmal kapcsolatosan sem kérte ki a véleményét.¹⁶⁰ A nemzetiségi kérdés, a külpoliti-ka öszefüggéseit fejtegető memorandum így csupán esztörténeti jelentő-séggel bír. Mutatja, hogy a közös külügyminiszter tisztában volt azzal, hogy milyen túlterhelt hajót kell a nemzetközi politika vizein kormányoznia. Sokkal nagyobb gyakorlati jelentősége volt annak az emlékiratnak, amelyben a közös külügyminiszter, feltehetően a katonai körök érvelésének hatása alatt, a há-borús feszültség okait és a nemzetközi politika tendenciáit elemezte.¹⁶¹ Már maga a kérdésfeltevés is közeledést mutat vitapartnereinek álláspontjához: miből fakadt az az áramlat, amely a cárt majdnem háborúba sodorta békés szomszédai ellen. A választ azonban már a politikus fogalmazta. Kálnoky ki-fejtette, hogy ennek az önmagában jelentéktelen bolgár ügy nem lehetett oka, de még az úgynevezett keleti kérdés sem, mert Pétervárott nagyon jól tudják, hogy ennek megoldására a szituáció most alkalmatlan. Az egyedüli és kizáró-lagos ok az, hogy Németország hatalmi túlsúllyal rendelkezik Európában, és ezt a túlsúlyt a kettős szövetség Oroszország számára végképp elviselhetet-lenné teszi. Ennek következtében ugyanis Oroszország kiszorult Európából, és az a veszély fenyegeti, hogy keleti befolyását is elveszíti. Mi a kiút ebből a helyzetből? Kálnoky nem tartotta kizártnak, hogy a cárt a belső orosz áram-latokkal szemben talán sikerül visszavezetni az együttműködés politikájához, vagy hogy Franciaországot sikerül elválasztani Oroszországtól, és ez lehűti a pánszláv ambíciókat. E lehetőségekkel szemben azonban meglehetősen szkepszist mutatott. Fejtegetéseit azzal zárta, hogy Németország és a Monarchia fegyveres öszecsapása Oroszországgal előbb vagy utóbb elkerülhetetlen, és azt a kérdést, hogy a szláv Oroszország uralkodni fog-e az európai kontinen-sen, vagy nem – csak a kard döntheti el.

Az uralkodó számára készített emlékirat elsősorban Kálnoky nézeteinek alakulása szempontjából érdemes figyelemre. Mutatja, hogy a közös külügy-miniszter a tapasztalatok alapján eljutott oda, ami Andrássy számára kiinduló-pont volt: Oroszországban a kéesség és a szándék is megvan arra, hogy a Monarchiát letörölje a térképről. Hogy ilyen szándék valóban fennállott vol-na, és hogy a cárizmus a német túlsúlytól és a kettős szövetségtől való félel-mében valóban szakított volna a közép-európai viszonyok konzerválására irá-nyuló politikájával, ma sem lehet biztosan tudni. Az orosz hegemon törekvé-seket és támadó szándékot feltételező elemzésből mindenesetre a követke-zett, hogy az a politika, amely a konfliktus mindenáron való elkerülésére irá-nyult, elveszítette értelmét és időszerűségét. Ehelyett inkább az az álláspont tűnt aktuálisnak, amely a háborúval nem mint „szörnyű kalamitással”, hanem mint realitással számolt, és nem a kikerülés módozatainak megtalálására, ha-nem az öszecsapás feltételeinek megjavítására koncentrált. Ez pedig végered-ményben Kálnoky ellenlábásainak álláspontja volt. A közös külügyminiszter így a válság napjaiban sikerrel érvényesítette ugyan a külpolitika elsőbbségét a belső áramlatokkal, és a politika primátusát a katonai logikával szemben, mi-

után a jövőben a háború bizonyosságával számolt, a gyakorlati politikában adaptálnia kellett a magyar miniszterelnök és a vezérkari főnök véleményét.

A mindig is óvatos Kálnoky persze ezután sem vette kezébe a harci trombitát, de a bizonyosra vett háború perspektívájában új módon kellett közelítenie mind a szövetségi politika, mind a katonapolitika kérdéseire. A szövetségi politika új értelmezése már az 1889-es berlini császártalálkozó alkalmával megmutatkozott. Belső ellenlábaival szemben Kálnoky eddig folyvást azt hangsúlyozta, hogy a kettős szövetségben a casus foederis nem vonatkozik a Balkánra, és hogy a szerződés kifejezetten defenzív jellegű. Az uralkodó számára készült emlékiratban¹⁶² most feltette a kérdést: miután Oroszország nyilvánvalóan Konstantinápoly elfoglalására készül, vajon Németország továbbra is közömbös maradhat a keleti kérdésben? A kérdésfeltevés magában foglalta a tagadó választ, és egyben azt, hogy a casus foederisnek a Balkánra való kiterjesztése is kívánatos. Vagyis azt, amit Tisza Kálmán a közös külügy-miniszterrel szemben kitartóan, de eddig eredmény nélkül hangoztatott. A közös külügyminiszter emlékiratában a kettős szövetség jellegének is új értelmezését adta. Az orosz csapatösszevonások miatt, mint írta, bármikor kirobbanhat a háború, és ha a Monarchia háborúba kerül Oroszországgal, Németországnak mindenképpen a Monarchiával kell tartania. A „mindenképpent” úgy lehet értelmezni, hogy abban az esetben is, ha a háború defenzív jellege nem plauzibilis. Ez pedig az osztrák–magyar vezérkari főnök álláspontja volt, amely ellen Kálnoky eddig határozottan tiltakozott. Most azt is szükségesnek ítélte, hogy a két vezérkar közötti előzetes tanácskozásokra sort kerítsenek, és a katonai együttműködés feltételeit jóelőre tisztázzák. (Mint tudjuk, 1887 decemberében Bismarck-kal együtt ő is ellene volt a két vezérkar közvetlen érintkezésének.) A tanácskozásokra Berlinben aztán sor is került, és II. Vilmos a közös külügyminiszter nagy meglepetésére azt mondta Beck vezérkari főnöknek, hogy ha a Monarchia bármily okból is mozgósít, az osztrák–magyar mozgósítás napja egyben a német mozgósítás napja is lesz.¹⁶³

A hadseregfejlesztés ügyével kapcsolatosan a közös külügyminiszter általában nagy megértést mutatott, és abban, hogy a Monarchia védereje fejlesztésre szorul, alapjában véve egyetértés mutatkozott a külügyi és a hadügyi vezetés között. Figyelemre érdemes azonban, hogy amikor Kálnoky a Monarchia külpolitikájának belső hiányosságairól beszélt, soha nem szólt a hadsereg-ről, úgyszintén az is, hogy kritikus alkalmakkor mindig óvott a provokatív jellegűnek minősíthető katonai lépések megtételétől. Még a háború bizonyosságának tudatában is ellene volt annak, hogy katonai szempont elsőbbséget kapjon a politikai megfontolásokkal szemben. Amikor az uralkodó 1891-ben felvetette, hogy fegyverkezési célokra külföldi kölcsönt lenne célszerű igénybevenni, a többi miniszterrel együtt Kálnoky is ellenvéleményt nyilvánított. Azt mondta, hogy a hitel felvétele esetén a belső ellenállás miatt a Monarchia kapitulációra kényszerülne, még mielőtt háborúba bocsátkozna.¹⁶⁴ Érzékelhető mindazonáltal, hogy a közös külügyminiszter 1888 után a katonai szempontnak egyre nagyobb jelentőséget tulajdonított. A vezérkari főnök 1892-ben terjedelmes tanulmányt készített az európai hadügy fejlődéséről az utóbbi huszonöt esztendőben,¹⁶⁵ és oda konkludált, hogy a Monarchia mind a kiképzettek és az állandó hadsereg létszámát, mind a hadsereg fegyverzetét és felkészítését tekintve lényegesen elmaradt a többi nagyhatalomtól. Ennek

megfelelően számos indítványt fogalmazott meg, és egyebek mellett a hivatásos tisztek számának növelését, a századok személyi állományának szaporítását, a lóállomány és a fegyverkészlet növelését, valamint az erőrendszer további kiépítését hozta javaslatba. Mindehhez tekintélyes többletköltséget igényelt: 1894-től kezdve öt éven át az évi hadiköltségvetésen felül összesen 94 millió forintot szándékozott elkölteni. Kálnoky a közös minisztertanácson határozottan kiállt a vezérkari főnök javaslata mellett, és melegen ajánlotta a költségvetési többlet megszavazását. Érvelése olyan volt, hogy amiatt egy katonának sem kellett volna restellkednie. Határainkon egy hatalmas hivatásos hadsereg állomásozik, mondotta, amely bármikor akcióba léphet és áttörhet határainkon. Ezen mitsem változtat, hogy a politikai helyzet most jobb, mint korábban. Katonai helyzetünk Oroszországgal szemben nem kevésbé veszélyeztetett.¹⁶⁶

A szövetségi politika területén tett lépések és a hadsereg fejlesztésével kapcsolatosan foganatosított intézkedések arra vallottak, hogy a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján nemcsak a közös külügyminiszter felfogása, hanem maga a külpolitika is megváltozott. A casus foederis kiterjesztésére és konkretizálására irányuló erőfeszítések, úgyszintén a véderő létszámának növelésére szolgáló döntések gyakorlati jelentkezésformái voltak annak a politikai koncepciónak, amely az Oroszországgal való fegyveres összecsapást perspektívikusan elkerülhetetlennek ítélte. Az ellentmondás csak ott jelentkezett, hogy ezek a lépések egyben növelték a háború valószínűségét, amely a Monarchia szempontjából továbbra sem volt kívánatos. A casus foederis kiterjesztésének igyekezete ebben a tekintetben még kisebb veszélyt rejtett magában, mert a döntés nem kizárólag Bécsen múltott, és Berlinben az új császár nagyhangú kijelentései ellenére végül is megmaradtak a bismarcki óvatosságánál. A létszámnövelés, és különösen a Galíciában állomásozó alakulatok személyi állományának erősítése viszont reprodukálta és állandósította azt a szituációt, amely 1887 decemberében tisztán katonai okokból egyszer már majdnem háborúra vezetett. Nem beszélve arról, hogy a Monarchia mérsékelt gazdasági adottságai folytán a fegyverkezés területén nem volt igazán versenyképes, a fegyverkezés ördögi spirálja oda vezethetett, hogy a katonai logikát adaptáló politikai vezetés újabb kritikus szituációban elveszíti döntéseinek szabadságát.

A kilencvenes évek első felében számos olyan változás ment végbe a nemzetközi életben, amely hátrányosan érintette a Monarchiát. Mindenekelőtt a szövetségi politika vonatkozásában. A viszontbiztosítási szerződés felújításának elutasítása 1890 júniusában arra készítette Oroszországot, hogy Franciaország irányába tájékozódjék, és hogy fontolóra vegye az orosz-francia szövetség megkötésének gondolatát. Ennek a tájékozódásnak 1891 augusztusában konzultatív paktum, majd 1892 augusztusában katonai egyezmény lett az eredménye, amely a szerződő feleket kölcsönös segélynyújtásra kötelezte a Franciaországot érő német, illetve az Oroszországot érő német, vagy német-osztrák-magyar támadás esetén. A Monarchia szempontjából a szerződés részint azt jelentette, hogy a nyugati háború automatikusan a keleti háború megkezdésével jár együtt, részint azt, hogy szövetséges társának keleti háború esetén mindenképpen francia beavatkozással kell számolnia. És hogy az előbbi nemcsak teoretikus lehetőség, azt a bécsi orosz katonai attasé cinikus nyíltság-

gal meg is mondta az osztrák–magyar vezérkari főnöknek, kijelentvén, hogy nyugati konfliktus esetén azonnal rátámadnak Németországra és természetesen a Monarchiára.¹⁶⁷ A kettős szövetség védelmi ernyője így tulajdonképpen mágneses pólussá változott, amely veszedelmesen vonzotta a nemzetközi élet égboltján messze cikázó villámokat. Az egyidejűleg kirobbanó nyugati és keleti háború esetén a katonai erőviszonyok is kedvezőtleneknek ígérkeztek a Monarchia szempontjából. A német vezérkar korábban egy évtizeden át ingadozott a nyugati és a keleti súlypontképzés között, és hol a francia, hol az orosz frontot kívánta előnyben részesíteni. A francia–orosz katonai szövetség után végeszakadt ennek az ingadozásnak, és a német vezérkar számára egyértelművé vált a nyugati front elsőbbsége. Schlieffen, az új vezérkari főnök 1892-ben világosan megmondta Beck tábornoknak, hogy háború esetén a német haderő zömét nyugatra koncentrálja, keleten mindössze 18 hadosztályt állomásoztat, és majd csak a franciák fölötti győzelem kicsikarása után fordul teljes erejével Oroszország ellen.¹⁶⁸ Mindez azt jelentette a Monarchia számára, hogy a 88 orosz divízióval szemben elsősorban a maga 43 hadosztályára kényszerül hagyatkozni, és olyan feltételek mellett bocsátkozni háborúba, amikor még az eredményes védekezés feltételei is hiányoznak. Joggal állapította meg 1894-ben az osztrák–magyar vezérkari főnök, hogy ilyen feladat megoldásához a Monarchia hadserege nem tud felnővekedni. Az aggodalmaskodó, de a jövőbe látó vezérkari főnök azt a kérdést is feltette, hogy mi történik akkor, ha Olaszország szövetséges társból netán semleges, vagy egyenesen ellenséges hatalommá változik? Saját kérdésére csak azt a lehangelő választ adhatta, hogy a hatalmi viszonyok ilyen megváltozása esetén a hadsereg nem lesz abban a helyzetben, hogy a Monarchia biztonságát szavatolja.¹⁶⁹ A kilencvenes évek első felében a Monarchiának Angliához fűződő viszonya is kedvezőtlenül alakult. Igaz, a Monarchia szempontjából a szigetország soha nem számított egészen biztos partnernek. Ahhoz azonban, hogy Anglia a török birodalom épségén őröködik és Konstantinápolyt védi az orosz terjeszkedés szemben, alapjában véve nem férhetett kétség. Nézeteltérés csak abban a kérdésben merülhetett fel, hogy milyen eszközöket és milyen intenzitással vegyenek igénybe a közös cél elérése érdekében. A hatalmi politika mérlegén végbemenő változások az angol külpolitika irányítóit arra készítették, hogy fokozatosan felhagyva a fényes elszigeteltséggel, az ellenfelek számának csökkentésére vegyenek irányt. Mivel a gyarmati arénában ekkor Franciaország tűnt a legveszedelmesebb vetélytársnak, szükségesnek látszott az Oroszországgal szemben évtizedek óta fennálló feszültség mérséklése. Ebben az összefüggésben a tengerszorosok és Konstantinápoly értéke erősen devalválódott, és a török integritás száz éve követett politikája elveszítette korábbi értelmét. Ilyen összefüggésben válik érthetővé, hogy a további együttműködést reklamáló Kálnoky érvelése miért bizonyult teljesen hatástalannak Londonban.¹⁷⁰ Az idők változásának jele volt, hogy Salisbury, a törökbarátságáról ismert konzervatív politikus (1895-től újra miniszterelnök) is megengedhetőnek tartotta, hogy a stratégiai fontosságú pontok orosz tulajdonba kerüljenek. A Monarchia vezetőinek előbb-utóbb tudomásul kellett venniük, hogy a keleti hármas szövetséghez való csatlakozás a hagyományos brit keleti politika utolsó fellángolása volt. A helyzetet tovább rontotta, hogy az osztrák–magyar befolyás alatt álló balkáni államok fokozatosan kicsúsztak a Monarchia

kezeiből. Bulgáriában 1894 májusában megbukott Sztambolov, a hét év óta kormányzó osztrákbarát miniszterelnök, és rövidesen bekövetkezett a bolgár belső viszonyok szerint esedékes bolgár–orosz kibékülés. Szerbiában 1894 nyarán zavargások törtek ki, és a többszöri kormányválságnak erősen osztrák-ellenes tartalma volt. Nagyon kétségesnek látszott, hogy megújítható lesz-e az 1895-ben lejáró osztrák–magyar–szerb szerződés. Csupán Románia látszott továbbra is megbízható partnernek, de Szófiában és Belgrádban alig-alig volt fenntartható az oroszellenes tartalmú osztrák–magyar befolyás.

Nyugtalanító tünetek nemcsak a határokon túl, a határokon belül is mutatkoztak. A nemzeti és állami érdekek lehetséges diszharmóniája, amely a sajátos soknemzetiségű struktúra következtében elméletileg mindig fennállott, a kilencvenes évek elején kezdett formát öltetni. Az osztrák–német lakosság, a számszerint legerősebb népesség, már eddig is nagyfokú közömbösséget mutatott, és utolsó határozott gesztusa 1871-ben a Németországgal való kibékülés kikényszerítése volt. Ettől kezdve nagyfokú érdektelenségével tűnt ki, és a Monarchia külpolitikájának nem tudott, de nem is akart irányt szabni. A dezorientált osztrák–német nacionalizmus a nyolcvanas évek kezdetén talált ismét magára, de nem a „másik Németország” illúzióját élesztette újra, hanem azonosult a valóságban létező Németországgal. A Monarchia iránti érdektelensége a kilencvenes évek kezdetétől tovább erősödött, az elkülönülés áramlata pedig olyan méreteket öltött, amely hovatovább a birodalom egzisztenciájára nézve is veszélyessé vált. A magyar nemzet és a birodalom kapcsolatában hasonlóképp előnytelen változások következtek be. A Monarchiához való ragaszkodás helyett fokozatosan a nemzeti különérdekek kerültek előtérbe. Magyarország és a birodalom kapcsolatait fölöslegesnek, a dualista berendezkedést károsnak nyilvánították. Az együvé tartozást fölöslegesnek, mert úgy látták, hogy a megállapodott Európában kevésbé van szükség a Monarchia biztonságot nyújtó kereteire, a struktúrát károsnak, mert úgy vélték, hogy a vámunió akadályozza a magyar gazdasági fejlődést, a közös hadsereg és a közös külpolitika pedig korlátozza a magyar szupremácia fenntartásához nélkülözhetetlen nemzeti–állami teljességet. A kilencvenes évektől a közös külügyminiszternek nem kellett többé attól tartania, hogy politikáját a delegációban megtámadják, és hogy a közös minisztertanácson a magyar miniszterelnök a magyar elképzeléseket kifejezésre juttató külpolitikai programot terjeszt elő. Ezt a jelenséget Bécsben előbb meglepődéssel nyugtázták, de csakhamar rájöttek, hogy a magyar közömbösség miatt a Monarchia politikájának legerősebb motorja kezd akadozni. A Monarchia egyéb népeinek magatartásában nem mutatkozott az osztrákéhoz és magyaréhoz hasonlítható változás. A csehek a kedvezőtlen tapasztalatok ellenére ausztrofilek maradtak, a horvátok tovább táplálták nagyhorvát illúzióikat, a lengyelek pedig tudták értékelni az oroszországinál és németországinál kedvezőbb állásukat. E népek lojalitása fontos tényező volt, de nem ellensúlyozhatta az osztrákok és magyarok erősödő közömbösségét. A nemzeti álláspontokban végbemenő változások eredményeként a Monarchia belső kohéziója tovább gyengült, és éppen akkor szigetelődött el a nemzeti közérzulettől, amikor Európaszerte tetőpontjához közeledett a legszélesebb társadalmi rétegeket megmozgató nacionalizmus.

Mindazoknak, akik a birodalom sorsát szívükön viselték, ilyen külső és

belső körülmények közepette kevés okuk volt a bizakodásra. A belső viszonyokban valóban nem is következett be kitisztázás, és a Monarchia mindkét fele belesüppedt a kilátástalan nemzeti viszályokba és közjogi torzszalkodásokba. A külső körülmények azonban fokozatosan javulni kezdtek, és a borulató prognózisok ellenére jó másfél évtizedes nyugalmi periódus következett. Újabb kritikus időszak csak akkor állt elő, amikor a Monarchia, eléggé megdöglötlenül, maga lépett a kezdeményezés útjára. A viszonylagos nyugalom részint abból adódott, hogy a balkáni nemzeti mozgalom a hetvenes-nyolcvanas évek nagy nekilendülése után egyelőre veszített intenzitásából, részint abból, hogy a cári Oroszország a Közel-Kelet helyett a Távol-Kelet irányába fordult, és a messzi Ázsiában akarta kielégíteni hatalmi ambícióit. Bécsben egyre inkább szabadultak a szláv gyűrről a szlovénok és Goluchowski, az új közös külügyminiszter már azt is kijelentette, hogy a veszély többé nem az északi határok felől fenyeget, és a Monarchia a cári hatalom oldaláról a jövőben nyugalomra és békére számíthat.¹⁷¹ És ha a diagnózis túlzottan bizakodónak is bizonyult, kétségtelen, hogy a Monarchia másfél évtizedes történelmi moratóriumot kapott viszonyainak rendezésére.

Jegyzetek

1. Memorandum. Die Nationalitäten-Frage in Österreich-Ungarn und ihrer Rückwirkung auf die äußere Politik der Monarchie. Nach Dictaten Seiner Exzellenz der Herrn Grafen Kálnoky, Minister des k. Hauses und der Äußern. Haus- Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) Wien, Ministerium des Äußern. Politisches Archiv (a továbbiakban: PA) XL. Interna. Karton (a továbbiakban: K) 316.
2. Protokoll des, zu Wien, am 29. November 1901. abgehaltenen Ministerrates für gemeinsame Angelegenheiten (a továbbiakban: Gem. Ministerrat). Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1896–1907. Bearbeitet von Éva Somogyi. Budapest, 1991. 271.
3. Taaffe an Kaiser Franz Joseph. Wien, 11. März 1883. HHStA Wien, Kabinettsarchiv. Geheim Akten. K 19.
4. K. k. Chef des Generalstabes. Memoire betreffend den Ausbau des Eisenbahnnetzes zur Beschleunigung des Aufmarsches der Armee im Kriegsfall gegen Rußland. Wien, im August 1887. Kriegsarchiv (a továbbiakban: KA) Wien, Militärkanzlei Seiner Majestät des Kaisers (a továbbiakban: MKSM) Separatfascikeln (a továbbiakban: Sep. Fasc.) 69. No 12.
5. Denkschrift über die allgemeinen militärischen Verhältnisse Ende 1892 mit einem Anhang Darstellung der russischen Kriegsvorbereitungen seit dem Jahre 1886. Zum reservierten Dienstgebrauche als Manuscript gedruckt. 38–41. KA Wien, MKSM Sep. Fasc. 90. No 3.
6. Die auswärtige Politik Preußens 1858–1871. Oldenburg, 1934. VIII. k. 547–548.
7. Bismarck, Otto von: Die gesammelten Werke. Berlin, 1931. 6b. k. 506.
8. Novicow à Westman. Vienne, le 11/24 octobre 1871. Archiv Vnesnyey Politiki Rosszii (a továbbiakban: AVPR). Moszkva, Fond Kanceljarii. 1871. gy. 121.
9. Novicow à Westman. Vienne, le 16/28 octobre 1871. AVPR Moszkva, Fond Kanceljarii 1871. gy. 121.
10. Platzhoff, Walter: Die Anfänge des Dreikaiserbundes (1867–1871) unter Benützung unveröffentlichten Materials. Preußische Jahrbücher, Bd. 188. (1922).

11. Conversation du Comte Chotek avec S. M. de toutes les Russies à Peterhof, le 14 août 1870. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA X. K 62.
12. Lutz, Heinrich: Zur Wende der österreichisch-ungarischen Außenpolitik 1871. Die Denkschrift des Grafen Beust für Kaiser Franz Joseph vom 18. Mai 1871. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. 25. (1972) 178. (a továbbiakban: Lutz 1972.)
13. Lutz, Heinrich: Politik und militärische Planung in Österreich-Ungarn zu Beginn der Ära Andrassy. Das Protokoll der Wiener Geheimkonferenzen vom 17. bis 19. Februar 1872. In: Geschichte und Gesellschaft. Festschrift für Karl R. Stadler. Wien, 1974. 31–32. (a továbbiakban: Lutz 1974.)
14. Palotás Emil: Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája a berlini kongresszus után 1878–1881. Budapest, 1982. 119. (a továbbiakban: Palotás)
15. Heiszler Vilmos: Az osztrák katonai vezetés és az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1882 között. Budapest, 1984. 114–119. (a továbbiakban: Heiszler)
16. Palotás 120.
17. Mariginalbemerkingen zu dem Berichte des Obersten Haymerle d. d. Rom. 25. Dezember 1875. Wien, den 23. Januar 1876. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA XI. K 87.
18. Lutz 1972. 177–178.
19. Lutz 1974. 31.
20. Lutz 1974. 36.
21. Heiszler 66–68.
22. Kállay Béni naplója. 1868. augusztus 19-i bejegyzés. Országos Levéltár, Budapest. Kállay hagyaték 33. k. Idézi: Diószegi István: Ausztria–Magyarország és a franciaporoszl háború 1870–1871. Budapest, 1965. 42.
23. Lutz 1974. 37.
24. Lutz 1972. 182.
25. Pesti Napló, 1866. október 28.
26. Lutz 1972. 182.
27. Diószegi, István: Die Außenpolitik der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1871–1877. Budapest, 1985. 222–234. (a továbbiakban: Diószegi)
28. Novicow à Gortchakow. Vienne, le 12/24 septembre 1870. AVPR Moszkva, Fond Kanceljarii 1870. gy. 146.
29. Novicow à Westman. Vienne, le 16/28 octobre 1871. AVPR Moszkva, Fond Kanceljarii 1870. gy. 121.
30. Lutz 1974. 41.
31. Andrassy an Kaiser Franz Joseph. Budapest, den 24. November 1885. HHStA Wien, Kabinettsarchiv. Geheim Akten. K 18.
32. V. ö. az 1. jegyzettel.
33. Lutz 1972. 182.
34. Lutz 1974. 32.
35. Protokoll über die am 29. Jänner 1875. unter dem Allerhöchsten Vorsitze Seiner Majestät des Kaisers abgehaltene Konferenz. KA Wien, MKSM 69–2/2 ex 1875. A jegyzőkönyvet közli Diószegi 321–332.
36. Diószegi 325.

37. Denkschrift zur Lösung der Orientfrage. KA Wien, MKSM Sep. Fasc. 70. No 59.
38. Protokoll über die unter Allerhöchstem Vorsitze Seiner Majestät des Kaisers am 13. November 1876. stattgehabten Konferenz. KA Wien, MKSM 69-1/25 ex 1876. A jegyzőkönyvet közli Diószegi 333–345.
39. Konek Sándor: Magyar Birodalom statisztikai kézikönyve folytonos tekintettel Ausztriára. Budapest, 1878. 445–450.
40. Sosnosky, Theodor: Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866. Stuttgart und Berlin, 1913. I. k. 290.
41. Diószegi 323.
42. Andrassy à Wimpffen. Vienne, le 24 mai 1874. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA X. K 84.
43. Andrassy Kállaynak. Terebes, 1870. október 24. Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. Budapest, Fol. Hung. 1733.
44. Novotny, Alexander: Quellen und Studien zur Geschichte des Berliner Kongresses. Graz-Köln, 1957. I. k. 16–17.
45. Andrassy an Beust. Wien, den 1. April 1872. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA VIII. K 77.
46. Stolberg an Bülow. Wien, den 1. März 1878. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (a továbbiakban PAA) Bonn, A. A. 1. (Österreich) Bd. 16.
47. Leidner, Fritz: Die Außenpolitik Österreich-Ungarns vom deutsch-französischen Kriege bis zum deutsch-österreichischen Bündnis 1870–1879. Halle, 1936. 19–20.
48. Bülow an Stolberg. Berlin, den 6. März 1878. PAA Bonn. I. A. A. 1. (Österreich) Bd. 16.
49. Goriainow, Serge: La question d'Orient à la veille du traité de Berlin (1870–1876). Paris, 1948. 130–135.
50. Andrassy à Beust. Vienne, le 22. juin 1877. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA VIII. K 170.
51. V. ö. a 31. jegyzettel.
52. Kálnoky an Kaiser Franz Joseph. Wien, den 31. Juli 1889. HHStA Wien, Kabinettsarchiv. Geheim Akten. K 19.
53. Pribram, Alfred Francis: Die politische Geheimverträge Österreich-Ungarns 1879–1914. Wien und Leipzig, 1920. 18–23. (a továbbiakban: Pribram)
54. Pribram 29–32.
55. Vö. a 31. jegyzettel.
56. Denkschrift des Freiherrn von Aehrenthal im Mai-Juni 1895 über die Beziehungen Österreich-Ungarns zu Rußland. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA I. K 453.
57. Copie d'une lettre autographe de Sa Majesté l'Empereur Alexandre. Vienne, le 23. octobre 1876. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA I. K 453.
58. Vö. az 50. jegyzettel.
59. Beilage an Depeche vom 26. Dezember [1876] an Baron Langenau. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA I. K 453.
60. Vö. az 56. jegyzettel.
61. Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes (a továbbiakban: Große Politik). Im Auftrage

- des Auswärtigen Amtes hrsg. von Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy, Friedrich Thimme. Berlin, 1924. II. k. 53.
62. Große Politik II. k. 76.
63. Bericht des Baron Münch über seine Unterredung mit Fürst Bismarck. Wien, den 8. Oktober 1876. HHStA Wien, Ministerium Äußern. PA I. K 453.
64. Lutz 1974. 40–41.
65. Alexandre II à François Joseph. Poradim, le 27 novembre 1876/9 décembre 1877. HHStA Wien, Ministerium des Äußern PA I. 453.
66. L'Empereur François Joseph à Sa Majesté l'Empereur de toutes les Russies. Vienne, le 8 janvier 1878. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA I. K 453.
67. Kurzgefaßtes Résumé der am 15ten Jänner 1878 unter Allerhöchstem Vorsitze stattgehabten Konferenz. KA Wien, MKSM Sep. Fasc. 70. No 59.
68. Oszvobozsgyenyije Bolgarrii ot tureckovo iga. Dokumnetü v treh tomah. Moszkva, 1964. II. k. No 376.
69. Vö. a 67. jegyzettel.
70. Vö. a 67. jegyzettel.
71. Gem. Ministerrat vom 7. Februar 1878. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA XL. K 290.
72. Vortrag des Chefs des Generalstabes dd. 12. Februar 1878. Kriegsfall gegen Rußland. 2te Variante: Aufmarsch in Ostgalizien. KA Wien, MKSM Sep. Fasc. 75. No 8.
73. Vö. a 67. jegyzettel.
74. Große Politik II. k. 76.
75. Graf Bismarck an Bülow. Varzin, den 24. Januar 1878. PAA Bonn, I. A.B.q (Türkei) 125 adh. 4. Vol. 4.
76. Vö. a 71. jegyzettel.
77. Gem. Ministerrat vom 24. Februar 1878. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA LX. K 290.
78. Stolberg an Bülow. Wien, den 22. Februar 1878. PAA Bonn, I. A.B.q (Türkei) 125 adh. 8. Vol. 2.
79. Diószegi 334.
80. Kaiser Franz Joseph an Graf Kálnoky. Ischl, den 26. Juli 1884. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA K 460.
81. Über die militärisch-politische Lage. Wien, am 1ten Dezember 1886. Beck Feldmarschalleutnant.. KA Wien, MKSM Sep. Fasc. 69. No 29.
82. Vö. a 77. jegyzettel.
83. Telegramm in Ziffern an den königlichen ungarischen Ministerpräsidenten von Tisza. Wien, den 12. Oktober 1884. – Telegramm des Ministerpräsidenten von Tisza. Budapest, den 13. Oktober 1884. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA. I. K 471.
84. Rutkowski, Ernst R.: Gustav Graf Kálnoky von Köröspatak. Österreich-Ungarns Außenpolitik von 1881–1885. Dissertation. Wien, 1952. 61., 66. (a továbbiakban: Rutkowski)
85. Kálnoky an Kaiser Franz Joseph. Wien, den 22. Oktober 1884. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA I. K 471.
86. Beiträge zur Klarstellung der bei einer etwaigen Änderung des status quo auf der

- Balkanhalbinsel in Betracht zu ziehenden Verhältnisse. Wien, den 14. April 1897. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA I. K 457.
87. Rutkowski 57.
88. Kálnoky an Haymerle. St. Petersburg, den 7. September 1880. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA I. K 455.
89. Denkschrift des Grafen Teschenberg über die Orientpolitik Österreich-Ungarns. Darlegung der gegenwärtigen Situation. Wien, den 2. August 1884. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA I. K 469.
90. Rutkowski 63.
91. Pribram 28–29.
92. Große Politik III. k. 149.
93. Pribram 14.
94. Kálnoky an Haymerle. St. Petersburg, den 18. Februar 1881. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA I. K 456.
95. Rutkowski 591.
96. Rutkowski 597.
97. Rutkowski 605.
98. Pribram 35–36.
99. Rutkowski 637.
100. Mémoire über die ungünstigen Verhältnisse der Ergänzung der bei der mobilen Armee entstehenden Abgänge, dann über die zu diesem Zwecke höchst wünschenswerten Verbesserungen des Wehrgesetzes und der Durchführungsbestimmungen zu demselben. [Dátum nélkül, valószínűleg 1885 májusában.] KA Wien, MKSM 20–1/10–3 de 1885.
101. Zur Landsturmfrage. Wien, im Dezember 1883. Popp Generalmajor. KA Wien, MKSM 20–1/1–2 de 1883.
102. Hlavač, Franz: Die Armeeorganisation der Jahre 1881–1883 in der Donaumonarchie. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. 27. (1974) 238–275.
103. Lutz 1974. 35.
104. Diószegi 339.
105. Palotás Emil: Osztrák–magyar külpolitika egy nyugtalan évtizedben 1879–1888. Kézirat. Budapest, 1985. 199. (a továbbiakban: Palotás 1985.)
106. Zajoncskovszkij, P. A.: Vojennüje reformü 1860–1870 godov v Rosszii. Moszkva, 1952. 352.
107. Aufmarschelaborat für den Kriegsfall mit Rußland. KA Wien, MKSM 69–3/1 ex 1881.
108. Canis, Konrad: Bismarck und Waldersee. Die außenpolitischen Krisenerscheinungen und das Verhalten des Generalstabes 1882–1890. Berlin, 1980. 85. (a továbbiakban: Canis)
109. Palotás 1985. 211.
110. Umarbeitung des Aufmarschelaborates für den Kriegsfall gegen Rußland. Vortrag des Chefs des Generalstabes. Wien, den 21. Dezember 1882. KA Wien, MKSM 69–2/1 ex 1883.
111. Vortrag des Chefs des Generalstabes dd^o 29. April 1883. hinsichtlich des Aufmarschelaborates für den Kriegsfall gegen Rußland. KA Wien, MKSM 69–2/1–3 ex 1883.

112. Vö. a 80. jegyzettel.
113. Vö. a 95. jegyzettel.
114. Pribram 14.
115. Pribram 20.
116. Palotás 1985. 284–295.
117. Skizze zweier Unterredung des Grafen Kálnoky mit dem Fürsten Lobanow am 10. und 11. Oktober 1885. HHStA Wien, Kabinettsarchiv. Geheim Akten. K 19.
118. Palotás 1985. 332.
119. Vö. a 31. jegyzettel.
120. Az 1884. évi szeptember 21-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Budapest, 1886. XII. k. 7–11.
121. Große Politik V. k. 126–127.
122. Haymerle an Kaiser Franz Joseph. Wien, den 21. Februar 1880. HHStA Wien, Kabinettsarchiv. Geheim Akten. K 18.
123. Vö. a 117. jegyzettel.
124. Palotás 1985. 407.
125. Palotás 1985. 408–409.
126. Burián István szófiai naplója. 1886. augusztus 9-i bejegyzés. A napló magántulajdonban található.
127. Palotás 1985. 418.
128. Vö. a 81. jegyzettel.
129. Hantsch, Hugo: Außenminister Alois Lexa Graf Achrenthal. In: Gestalter der Geschichte Österreichs. Innsbruck–Wien–München, 1962. 523.
130. Vö. az 1. jegyzettel.
131. Vorsorgen hinsichtlich des Landsturmes als Vorbereitung für den Krieg mit Rußland. Wien, am 11. Dezember 1886. Beck Feldmarschalleutnant. KA Wien, MKSM 20–1/11–2 de 1886.
132. Vorbereitungsmaßnahmen für den Krieg mit Rußland. KA Wien, MKSM 20–1/12–2 de 1886.
133. Protokoll über die unter Ah. Vorsitze Seiner k. und k. Apostolischen Majestät am 21. Dezember 1886. stattgehabte Konferenz, betreffend „Vorbereitungsmaßnahmen für den Krieg mit Rußland“. KA Wien, MKSM 20–1/12–2 de 1886.
134. Gem. Ministerrat vom 5. Jänner 1887. Die Protokolle des gemeinsamen Ministerates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1883–1895. Bearbeitet von István Díószezi. Budapest, 1993. 312–318.
135. Kolmer, Gustav: Parlament und Verfassung in Österreich. Wien, 1907. IV. k. 52–54.
136. Palotás 1985. 429.
137. Pribram 42–43.
138. Pribram 52–53.
139. Kálnoky an Wolkenstein. Wien, den 7. Mai 1887. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA I. K 460.
140. Vö. az 56. jegyzettel.

141. Palotás 1985. 421.
142. Vortrag des Chefs des Generalstabes dd^o 3. Dezember 1887. Unsere militärische Lage in Galizien. KA Wien, MKSM 20-1/10-2 ex 1887.
143. Canis 220.
144. Protokoll der am 8. Dezember 1887. unter Ah. Vorsitze Seiner kais. und königl. Apostolischen Majestät in der Hofburg zu Wien stattgehabten kommissionellen Beratung über die eventuell in Galizien zu ergreifenden Maßnahmen. Protokolle des gemeinsamen Ministerrates 1883–1895. 719–734.
145. Gem. Ministerrat vom 18. Dezember 1887. Protokolle des gemeinsamen Ministerrates 1883–1895. 381–390.
146. Rutkowski 300.
147. Vö. a 144. jegyzettel.
148. Vö. az 56. jegyzettel.
149. Kálnoky an Széchenyi. Wien, den 17. Dezember 1887. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA I. K 534.
150. Vö. a 145. jegyzettel.
151. Kálnoky an Széchenyi. Wien, den 27. Dezember 1887. Idézi Achrenthal az 56. jegyzetben említett emlékiratában.
152. Pribram 57–60.
153. Pribram 29.
154. Pribram 64–69.
155. Pribram 69–73.
156. Pribram 51–56.
157. Vö. a 145. jegyzettel.
158. Vö. a 142. jegyzettel.
159. Vö. az I. jegyzettel.
160. Abschrift eines Privatschreibens an den k. k. Ministerpräsidenten Grafen Taaffe. Wien, den 15. Oktober 1893. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA I. K 469.
161. Geheim. Wien, den 1. Jänner 1888. HHStA Wien, Ministerium des Äußern. PA I. K 469. – Az emlékirat anonim, de Achrenthal szerint Kálnoky a szerző. Vö. az 56. jegyzettel.
162. Kálnoky an Kaiser Franz Joseph. Wien, den 31. Juli 1889. HHStA Wien, Kabinettsarchiv. Geheim Akten. K 19.
163. Glaise-Horstenau, Edmund von: Franz Josephs Weggefährte. Das Leben des Generalstabschefs Grafen Beck. Zürich–Leipzig–Wien, 1930. 338. (a továbbiakban: Glaise–Horstenau)
164. Gem. Ministerrat vom 21. September 1891. Protokolle des gemeinsamen Ministerrates 1883–1895. 530–532.
165. Vö. az 5. jegyzettel.
166. Gem. Ministerrat vom 2. Februar 1893. Protokolle des gemeinsamen Ministerrates 1883–1895. 567–581.
167. Große Politik VII. k. 225.
168. Glaise–Horstenau 346.

169. Alleruntertänigster Vortrag. Wien, den 23. Jänner 1894. Beck Feldzeugmeister. KA Wien, MKSM Archiv Beck-Rzykowsky No 266.
170. Bridge, Francis Roy: From Sadowa to Sarajevo. The Foreign Policy of Austria-Hungary 1866–1914. London and Boston, 1972. 196.
171. Gem. Ministerrat vom 28. November 1904. Protokolle des gemeinsamen Ministerrates 1896–1907. 426.

ISTVÁN DÍÓSZEGI

Nationale Bestrebungen und dynastische Velleitäten in der österreichisch-ungarischen Außenpolitik im letzten Drittel des 19. Jahrhunderts

Der erste Teil der Studie behandelt die inneren und äußeren Bedingungen der Außenpolitik der Monarchie sowie das außenpolitische Instrumentarium. Es wird festgestellt, daß zwar im politischen Verhalten der in der Monarchie lebenden elf Nationen und Nationalitäten eine Art Loyalität dem Staat gegenüber zu verspüren war, trotzdem verfügte die Außenpolitik über keine innere Basis, wie z.B. die Außenpolitik der Nationalstaaten eine hatte. Die fehlende nationale Basis wurde durch die in den meisten Nationen vorhandene Loyalität der Dynastie gegenüber nur zum Teil ersetzt. Auch die innere wirtschaftliche Fundierung der Außenpolitik war mangelhaft, die Monarchie verfügte nicht über Quellen wie die entwickelten Industriestaaten. Die geopolitische Lage (angrenzende Großmächte) und die ethnische Zersplitterung (Kontakte zu den Nationalstaaten) galten gleichzeitig als ungünstige äußere Bedingungen. Das Instrumentarium betreffend befaßt sich die Studie mit dem Zustand des Heerwesens und mit der Gestaltung der Bundespolitik und weist darauf hin, daß die Einsetzung der beiden die ungünstigen Umstände nur zum Teil kompensieren konnte.

Im zweiten Teil wird die Problematik der außenpolitischen Orientierung untersucht. Den Ausgangspunkt dafür bildete der Faktor der Gefährdung, und da man Anfang der 1870er Jahre die Gefahr in erster Linie aus Rußland nahen sah, begab sich die Außenpolitik der Monarchie auf eine russenfeindliche Bahn und blieb auch darauf bis zu ihrer Auflösung im Jahre 1918. Aus der Studie geht hervor, daß unter den außenpolitischen Zielen die im wesentlichen dynastisch bedingte Expansivität, die die Verluste im Westen mit der Expansion auf dem Balkan auszugleichen versuchte, einen vornehmen Platz einnimmt. Zur Illustration der Problematik der außenpolitischen Orientierung zeigt die Studie die Bundespolitik der 1870er Jahre, die Stellungnahme der Monarchie in Bezug auf den Krieg zwischen Rußland und der Türkei 1877–78 sowie die inneren Bezüge einer eventuellen Entscheidung für den Krieg.

Der dritte Teil der Studie behandelt die Hauptprobleme der Außenpolitik zwischen 1883 und 1895. Der Autor analysiert die Problematik der Verteidigung gegen Rußland und der Expansion auf dem Balkan und schildert die damalige Lage des Heerwesens und der Bundespolitik, der zwei

wichtigsten Mittel der Außenpolitik. Er befaßt sich mit der bulgarischen Krise 1885, mit der angespannten Situation zwischen der Monarchie und Rußland 1887-88, ihre Folgen und schließlich jene beunruhigenden Zeichen, die sich in der ersten Hälfte der 1890-er Jahre sowohl in inner- als auch außenpolitischer Hinsicht gezeigt haben.

ISTVÁN DIÓSZEGI

National efforts and dynastic velleities in Austro-Hungarian foreign policy in the last third of the 19th century

The first part of the essay discusses the internal and external conditions, as well as the system of means, of the foreign policy of the Monarchy. It claims that although the political behaviour of the eleven nations and nationalities living in the Monarchy showed some loyalty for the multinational state, its foreign policy did not and could not have the internal basis that the foreign policy of nation states could rely on. The missing national basis was only partially made up for by the loyalty of most of the nations for the dynasty. The inner economic foundation of the foreign policy was also deficient, the Monarchy lacking resources that developed industrial countries had. The geopolitical situation (the vicinity of a great power) and the ethnic division (contacts with nation states) at the same time counted as unfavourable external conditions. Of the system of means, the state of the armed forces and the development of allied politics are discussed, and the author points out that their application counterbalanced only partially the drawbacks created by the unfavourable conditions.

The second part discusses the issue of the orientation of the foreign policy. It is shown that since endangeredness was the starting point in determining directions and since in the early 1870s the Russian threat was considered primary, the foreign policy of the Monarchy took off on an anti-Russian course, staying on it till its dissolution in 1918. The essay shows that expansivity on essentially dynastic grounds, intending to compensate the loss of ground in the West with expansion on the Balkans, was among the most important foreign policy objectives. To illustrate the problematic of the foreign policy orientation, the paper discusses and models the alliance politics of the 1870s, the position of the Monarchy vis-à-vis the Turco-Russian war of 1877-78, and the inner aspects of the possible bellicose decision.

The third part touches upon the main foreign policy problems between 1883 and 1895. The issues of the defense against Russia and of the Balkan expansion are analyzed, and the contemporary state of the armed forces and the alliance politics (the two main instruments of foreign policy) is described. The Bulgarian crisis of 1885, the warlike tension between the Monarchy and Russia in 1887-88, the consequences of the crisis, and finally the alarming external and internal symptoms in the early 1890s are all discussed, one after the other.